

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський державний університет
імені Петра Могили

Котляр Ю.В.

**ВИСУНСЬКА І БАШТАНСЬКА
РЕСПУБЛІКИ
(до 90-ї річниці проголошення)**

Монографія

Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили
Миколаїв – 2010

УДК 94 (477.73) + 908 (477.73)
ББК 63.3 (4 УКР. – 4 МИК)
К 73

Рекомендовано до друку вченою радою ЧДУ імені Петра Могили (протокол № 7 від 03.07.2009 р.).

Рецензенти:

Тригуб П.М., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики ЧДУ імені Петра Могили;

Макарчук С.С., кандидат історичних наук, професор кафедри суспільних наук Миколаївського філіалу Київського національного університету культури і мистецтв.

Котляр Ю.В.

К 73 Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення): Монографія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Історична бібліотека ЧДУ. – Кн. 3. – 92 с.

ISBN 978-966-336-186-4

У монографії на основі архівних документів та спогадів учасників повстанського руху досліджуються формування державного типу на Миколаївщині – Висунська і Баштанська республіки. Виділено духовно-ментальні основи республіканського устрою, проаналізовано роль селянської вольниці в боротьбі з денікінщиною та радянською тоталітарною системою, показано як висвітлені «селянські республіки» в художній літературі та мистецтві.

Для викладачів, науковців, краєзнавців, студентів, усіх, хто цікавиться історією рідного краю.

УДК 94 (477.73) + 908 (477.73)
ББК 63.3 (4 УКР. – 4 МИК)

ISBN 978-966-336-186-4

© Котляр Ю.В., 2010
© ЧДУ ім. Петра Могили, 2010

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ 1. Духовно-ментальні основи сільської республіканської демократії	6
Розділ 2. Економіко-політичні причини повстанства	17
Розділ 3. Формування державного типу в боротьбі з денікінщиною	36
Розділ 4. Селянська вольниця проти тоталітарної системи	44
Розділ 5. Висунська і Баштанська республіки в художній літературі та мистецтві	64
Висновки	72
Бібліографічні посилання	74

ПЕРЕДМОВА

Селянський повстанський рух на Миколаївщині, незважаючи на велику кількість наукової та краєзнавчої літератури, до цього часу є недостатньо вивченою сторінкою історії України. Враховуючи підвищений інтерес громадян до історії держави, вивчення раніше замовчуваної важливої складової частини історичного процесу, він має особливу наукову актуальність і значне суспільно-політичне значення. По-новому осмислюючи давно минулу драматичну історію українського народу, ми починаємо краще розуміти, оцінювати і аналізувати сучасні політичні, суспільні та соціально-економічні процеси в Україні.

Ґрунтовне дослідження повстанського руху, в якому брала участь значна частина громадян України, вимагає вивчення його особливостей і специфічних рис в окремих регіонах, зокрема на Миколаївщині. Це, у свою чергу, вимагає додаткового залучення до наукового обігу нових історичних джерел і насичення дослідження фактичним матеріалом. Політична реабілітація повстанського руху, що відбулася у нашій державі потребує подальших досліджень, спрямованих на відокремлення учасників повстансько-партизанського руху від банд кримінальних злочинців.

Звернення до минулого дає змогу визначити правильні орієнтири в житті, ефективні методи розв'язання назрілих проблем. Багатовікова історія України містить у собі величезний обсяг важливого і повчального матеріалу. Хоча в історії кожного народу зустрічаються світлі і темні, забуті та сфальсифіковані сторінки. Пізнання минулого, як і розкриття та осмислення «білих плям» в історії України, відбувається одночасно з новим розумінням місця, ролі і завдань історичної науки в суспільстві, висвітленням їх актуальних проблем.

Однією з таких проблем, що викликає особливий інтерес як в науково-теоретичному, так і в практичному плані, є повстанський рух селян Півдня України, а також вплив на нього лівих партій: більшовиків, боротьбистів, борбистів, анархістів. Об'єкт дослідження даної роботи – повстанський рух селян Південної України, а предмет – історія Висунської та Баштанської республік.

Повстанський рух селян Півдня України, особливо в 1919-1920 рр., вписав своєрідну сторінку в історію України. Він увібрав у себе головні протиріччя, характерні для такого складного суспільного явища, як громадянська війна: ставлення селян до радянської влади, українських комуністів та лівих соціалістів-революціонерів, співвідношення «селянської вольниці» і дисципліни «твердої влади», об'єднання дій представників

різних партій для боротьби з денікінщиною та ін. Нестабільна політична ситуація, обтяжена Першою світовою війною, постійна зміна влад, невирішеність аграрних, національних, військових та релігійних проблем штовхали селян на боротьбу за встановлення власної «селянської влади», яка, за їхнім розумінням, повинна допомогти вижити у скрутній ситуації і дасть землю.

Повстанський рух селян у 1919 році досяг найвищої точки розвитку. Були створені формування державного типу – Висунська та Баштанська республіки, які в складній ситуації громадянської війни намагалися створити «селянську владу», об'єднавши навколо великих сіл декілька волостей. Саме в «республіках» склався симбіоз «селянської вольниці» і партійної дисципліни. Він виявився життєвим і протягом кількох місяців успішно протистояв переважаючим силам денікінських військ.

Враховуючи актуальність проблеми історії Висунської та Баштанської республік у контексті повстанського руху селян Півдня України в 1919-1920 рр. та відсутність узагальнюючого дослідження з цієї теми, автор здійснив спробу дати її наукове висвітлення. Не претендуючи на вичерпне розкриття проблеми, в монографії висуваються такі завдання:

- визначити духовно-ментальні основи сільської республіканської демократії;
- розкрити економіко-політичні причини повстанства;
- проаналізувати діяльність формувань державного типу на Миколаївщині;
- показати боротьбу селянської вольниці проти тоталітарної системи;
- виявити значимість Висунської і Баштанської республік для української художньої літератури та мистецтва.

Монографія має чітку структуру із п'яти розділів та бібліографічних посилань.

РОЗДІЛ 1

ДУХОВНО-МЕНТАЛЬНІ ОСНОВИ СІЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Селянське питання в Україні належить до категорії «вічних». Воно актуальне для будь-якого часу і апробоване в працях багатьох дослідників. Селянство М. Грушевський вважав рушійною силою, яка може реалізувати «народний ідеал справедливості» [1]. У своїй роботі «Підстави Великої України» він писав: «Головною підставою сеї Великої України ще довго, коли не завсіди, буде селянство, і на тім прийдеться її будувати. В довгі часи нашого досвітнього животіння ми все повторяли, що в селянстві і тільки в селянстві лежить будучина, українське відродження і взагалі будучина України. Протягом цілого (XIX) століття українство і селянство стало ніби синонімами. З того часу, як усі інші верстви зрадили свою національність, від нього черпався весь матеріал для національного будівництва, і на нього поклато воно свої надії: Україна зможе встати тільки тоді, коли встане сей скинений у безодню пітьми й несвідомості титан, сей позбавлений зору і сили, обстрижений з своєї політичної й національної свідомості Самсон. Треба було тільки подати йому сю чудотворну воду свідомості – тільки ж усе ходу не було, бо стеріг його пильно стоголовий цербер старого режиму» [2]. Керівна роль у формуванні нового суспільства також, згідно з М. Грушевським, належить селянству і культурному вихованню: «Українська культурна робота для українського села ще не закінчена... Тільки коли вповні свідомі сільські верстви увіллються в робітничі верстви міста, фабрики, шахти, та понесуть туди українську свідомість, українізуючи цю робітничу верству, замість самим підлягати її русифікаційному процесові, тільки тоді наша, фактично селянська Україна дійсно стане вповні робітничо-селянською країною» [3].

Проте роль духовного, ментального начала як фактора, що пояснює настрої українського селянина в конкретній історичній ситуації вивчено значно менше, зокрема ті підвалини, які привели до створення формувань державного типу – республік на Миколаївщині (географічно – Південь України).

Південноукраїнський регіон у силу природно-географічних та політико-соціальних чинників сформував специфічний тип поведінки

селянина-власника, що виражався у збереженні традицій предків-бунтарів, неприйнятті насаджених влад і боротьбою за землю.

У зв'язку з історичною ситуацією 1917-1921 рр. в Україні, постає питання про чинники, які формували ментальність селянина в цей період. Під ментальністю розуміють стійкі структури глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, що визначають устремління, нахили, орієнтири людей, у яких виявляються національний характер, загальноновизнані цінності, суспільна психологія. Ментальність означає дещо спільне, що лежить в основі свідомого і підсвідомого, логічного та емоційного, тобто вона являє собою глибинне джерело мислення, ідеології та віри, почуттів та емоцій.

Найглибші шари української ментальності закладені землеробством, яке з найдавніших часів було основним заняттям українців. Саме воно визначило особливості їх світобачення, культурні орієнтири та соціальну організацію. Весь уклад життєдіяльності українців (праця, традиції, культура, мова) ідеально адаптовані до однієї й тієї ж території (ландшафту), обумовлені природним циклом і сільськогосподарським календарем. Закодована на рівні підсвідомості, закріплена у традиціях та мові, ця інформація крізь століття дає свої імпульси, зумовлюючи такі характерні риси українського національного характеру, як тонке відчуття гармонії, зважений підхід до вирішення складних справ, працьовитість, миролюбність, ліричне сприйняття життя, м'який гумор, відчуття хазяїна та певний індивідуалізм.

Ментальність українського народу формувалася під впливом складних історичних обставин. Основну роль відіграло геополітичне розташування України на перехресті історичних шляхів зі Сходу на Захід і з Півночі на Південь. Ця обставина обумовила специфічне поєднання у світогляді українця західної (активно-раціоналістичної, індивідуалістичної, матеріалістичної) та східної (пасивно-споглядальної, спрямованої на вищі істини) ментальності.

Національна самосвідомість українців розвинулася на ґрунті Етнографічних відмінностей, особливостей психіки, культурних змагань і нашарувань, що зв'язували Україну із Західною Європою, та історично усталеного побуту народного життя, просякненого духом демократизму [4].

Ментальність – це спільне «психологічне оснащення» представників певної культури – в даному випадку селянства, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення. Воно й визначає, врешті-решт, поведінку людини, соціальної групи, внаслідок чого суб'єктивний «зріз» суспільної динаміки органічно включається до об'єктивного історичного процесу [5]. Отже, ментальні настанови на всіх рівнях буття українського селянина мають стати невід'ємним компонентом структури історичного пояснення.

Українець, не відмовляючись від раціоналістичної думки, великої ваги надає виявам почуттів та емоцій. Інколи він може видаватися навіть сентиментальним і ліричним.

Українець дуже прив'язаний до своєї родини, в якій намагається будувати міцні та близькі стосунки. Для його ментальності характерно піклуватися. Українці, як правило, оточують своїх близьких турботою, своєрідною материнською опікою. Дітей підтримують до зрілого віку, і часто ще й у зрілому віці. Така близькість родинних стосунків, певною мірою, визначається історичним минулим: на території, що лежала на перехресті західного й східного світів, практично не припинялися війни і грабіжницькі напади. Жити тут було небезпечно, панування і влади часто змінювалося, і зберегтися як єдине ціле можливо було лише замкнувшись у колі найближчих родичів.

Для української родини традиційно характерна велика роль жінки і передусім матері. Зі смертю чоловіка саме вона завжди виступала на перший план, ставала главою сім'ї – навіть тоді, коли вдруге виходила заміж. Образ матері-удовиці – розсудливої, доброї і водночас суворої господині – яскраво змальований у класичній літературі. Українська жінка брала участь в усіх справах родини не лише після смерті чоловіка, а й за його життя. «Чоловік за один кут хату тримає, а жінка – за три», – говорить приказка. В давнину, коли в Європі панували патріархальні стосунки, в Україні було можливим сватання дівчини до парубка.

Українська ментальність, народна підсвідомість породжена неповторною і самодостатньою системою звичаєвого права – спроможна в усі часи утверджувати право на свободу, землю, власність, працю, вільне господарювання.

Існували виразні відмінності між українськими і російськими селянами, що робили проекти розв'язання в загальноросійському масштабі аграрного питання малопридатними для українського села. У протилежність до Росії, де переважаючим типом селянських господарств були громади («община», «мир»), українські селяни надавали перевагу індивідуальному землегосподарюванню. Переважання індивідуального господарювання та слабкість громади російського типу в Україні сприяли розвитку сильних власницьких настроїв серед селянства [6]. Мають ментальні відмінності в залежності від регіону і українські селяни. На це явище вперше звернув увагу М. Грушевський. У статті «Малі діла» він вказував, що у Східній Україні небезпечність життя виховувала у людей «сміливість, ризик, нахил до ширших перспектив, здібність оцінити досягнення поставленої мети вище над усякі матеріальні розрахунки, готовність усе поставити на карту за здійснення того, що

ставилося вище над спокій, вигоду і саме життя», то в Галичині, яка була «свого роду тихим і тісним запічком, де хоронилися люди, яким наприкрилося більш ризиковане, тривожне, але і більш дозвільне життя полудневих погранич», формувалися риси «витривалості, пасивного завзяття, упертості» [7].

На нашу думку, специфікою Півдня України і Миколаївщини, зокрема, було психологічне неприйняття селянством деспотичного характеру центральної влади, будь-якого насилля у сфері його особистих і суспільних прав, усвідомлення своєї сили і незалежності. Селяни намагалися утверджувати право на свободу, землю, власність, працю, вільне господарювання. Під впливом сильного колективного стресу (революції, війни, стихійного лиха), що діяв протягом тривалого часу і практично не припинявся, починаючи з кочових набігів і закінчуючи більшовицькими експериментами, селянська ментальність проявлялась у неприйнятті будь-якої з існуючих влад, крім власної. Це вилилось у постійну боротьбу селян проти існуючих влад. Повстанський рух на Півдні України мав глибоке історичне коріння. Він поширювався з тих окраїнних територій, на які весь час нападали вороги і від волелюбності селянства, яке не приймало насадженої їм влади [8].

Ще однією суттєвою особливістю Півдня, що впливала на формування ментальності, був природно-географічний фактор – Степ, що охоплював округи Донецького басейну, узбережжя Чорного та Азовського морів. Більшість ґрунтів цього регіону – чорноземи, лише узбережжя морів відзначається піщаниками. Клімат у зв'язку з нерівномірністю розподіленими у часі опадами характеризується посухою у літні місяці, суховіями та чорними бурями, що призводить до нестабільності врожаю, не дуже сприятливий для розвитку рільництва [9]. Такий природний фон формує у населення впертий, відважний характер, жагу до боротьби, бажання захищати власні інтереси до останку.

Південна Україна надзвичайно строката в етнічному відношенні, що також займало не останню роль у формуванні ментальності регіону. Згідно з підрахунками М. Кордуби, М. Шаповала і В. Солдатенка в 1914 р. Степова Україна (Таврія, Катеринославщина, Херсонщина та українські частини Кубані й Ставропілля) мали: 240 822,8 км² та 10 810 500 осіб (українців – 6 475 770, росіян – 2 558 550, поляків – 62 250, євреїв – 658 820, німців – 368 730, інших національностей – 395 220 осіб) [10].

За підрахунками Я. Бойко, в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. найбільшими за чисельністю (в тис. осіб) етносами Південної України були: українці (3 529,5), росіяни (1 344,8), євреї (477,1), німці (282,8), татари (217,3), молдовани (158,7), греки (75,1), болгари (67,1), поляки (53,4) [11].

На території Півдня України (Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії), за підрахунками С. Рудницького, Ф.Г. Турченко, Г.Ф. Турченко етнічний склад населення на 1914 рік мав такий вигляд:

– 5 253 тис. українців –	56,7 %
– 1 958 тис. росіян –	21,2 %
– 682 тис. євреїв –	7,4 %
– 411 тис. німців –	4,4 %
– 110 тис. греків –	3,5 %
– 329 тис. турків і татар –	1,2 %
– 40 тис. болгар –	0,4 %
– 220 тис. молдаван –	2,4 %
– 76 тис. поляків –	0,8 %
– 181 тис. інших етносів –	2,0 %

Усього жителів Півдня України нараховувалося 9 260 000 осіб [12, 13, 14].

Така етнічна мозаїчність «виховувала» у місцевого населення терпимість до іноземної мови, традицій, культури, відкритість до сприйняття нового, яке допомагало у веденні власного господарства.

Важливу роль у становленні української ментальності зіграла також релігія. Історично народний світогляд українців має три основні шари: демонологічний, міфологічний і християнський. Християнська релігія, яка прийшла на українські землі в кінці X ст., абсолютизувала дохристиянську ієрархічність, намагаючись якщо не зруйнувати стару світоглядну систему, то максимально пристосувати її до своїх потреб. Результатом такого протиборства ідей став релігійний дуалізм (двовір'я), елементи якого донині збереглися у народних звичаях і обрядах. Із впровадженням християнства у віруваннях і повір'ях посилюється елемент надприродного. Разом із тим, фантастичне і надприродне, яке не пов'язувалося з офіційною релігією, витіснялося у сферу фольклорної традиції (поезії, казок, легенд тощо).

Православна релігія завжди займала чільне місце в житті селянина, хоча ставлення до неї інколи носило панібратський характер (наприклад, недотримання посту, вихід на роботу під час релігійних свят). Проте авторитет священнослужителів на селі був беззаперечним. Про що свідчать факти, що у ролі «роз'яснювача» подій Лютневої революції 1917 р. виступали настоятелі місцевих церков. Релігія допомагала селянину стати і залишитися справжнім охоронцем українського народного духу. Як писав П. Куліш: «... люде свіжі, не затуманені і од праведного Бога не одвернені!» [15].

Одним із найкритичніших періодів у випробовуванні українського національного духу стали хронологічні межі першої третини ХХ ст.

Безкінечні війни, революції, стихійні лиха, більшовицькі заходи щодо знищення селянина-власника («військовий комунізм», колективізація, голодомори) з невеликою перервою на неп. Усі ці події трансформували селянську ментальність, пристосовуючи її до жорстоких реалій часу. З першого погляду українська історія 1917-1923 рр. може здаватися історією військового протиборства між різними арміями, кожна з яких прагнула встановити свій контроль над українською територією. Однак особливістю цих армій було те, що їх склад підлягав сильним змінам. Були випадки, коли одні й ті ж самі солдати переходили по 3-4 рази з однієї армії в іншу, врешті-решт залишаючись в якомусь повстанському загоні. Це було зрозумілим явищем, бо головна частина солдат воюючих сторін складалася з насильно мобілізованих селян. У кінцевому рахунку ефективність військово-політичного контролю над Україною залежала від того, як і наскільки кожна зі сторін могла дати собі раду з українським селянством. Проблема з селянами, однак, полягала в тому, що як політична сила вони відзначалися дуже мінливими настроями. Селяни спочатку вітали кожну нову владу, яка обіцяла розв'язати земельне питання відповідно до їх інтересів, пізніше розчаровувалися нею в результаті несповнених обіцянок, а в кінці повставали проти неї, якщо дозволяла військово-політична ситуація (або принаймні байдуже спостерігали її падіння). А далі весь цикл повторювався знову [16].

У цей період селянський суспільний ідеал будувався на таких важливих складових частинах, як земля, особиста воля, праця і прагнення до взаємодопомоги. Проте не одна із існуючих на той час влад не забезпечувала реалізацію такого ідеалу. Тому селянство було змушене вдатися до повстанської боротьби проти всіх влад. За твердженням А. Граціозі: «... тут [в Україні] розгорнувся перший селянський національно- та соціально-визвольний рух у столітті» [17]. На жаль, цей рух не дійшов до логічного завершення – створення національної держави на засадах української ментальності.

Перемогу здобули більшовики, що поставили собі на меті – знищити селянина-власника – головного носія ідей української державності. Війна більшовицької партії проти українського селянства велася з 1918 до 1933 рр. Єдиним світлим періодом можна вважати 1923-1928 рр. – час розквіту нової економічної політики, коли село змогло відбудуватися після років війн та революцій. Саме за часи непу селянин знову «відчув» себе власником і хоч у деякій мірі, але побачив реалізацію свого суспільного ідеалу.

З 1929 р. почалися розкуркулення, депортації, колективізація і голод-геноцид 1932-1933 рр. Такими заходами було винищено селянську еліту, здібних та ініціативних виробників-власників, носіїв справжньої української

ментальності і врешті-решт підірвано існування однієї із найдавніших і найпотужніших у світі сільськогосподарських цивілізацій [18].

Наслідки цієї катастрофи колосальні як на демографічному, так і на психолого-ментальному рівнях: традиційне українське село зі своїми звичаями перестало існувати [19]. Це знищення завдало сильного удару по українському національному духу, який здавна знаходив собі притулок у глибині селянських мас. Дещо змінився суспільний ідеал – уже не було такого бажання отримати землю та зайнятися індивідуальним господарюванням. Проте українська ментальність зберегла саме головне – прагнення населення до створення незалежної держави у вигляді республіки, адже республіканський устрій був характерний для державотворення українців із давніх-давен і проявлявся в часи Київської Русі, Запорозької Січі та Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.

Республіка – це форма політичного устрою, де джерелом усіх видів влади є народ і вищі органи державної влади обираються громадянами на певний термін [20]. У період існування Давньоруської держави, згадуючи про республіканський устрій, найчастіше описують Новгород та Псков, свідомо чи підсвідомо забуваючи про те, що основи республіканської форми правління були закладені як мінімум у VII – VIII ст. на території України під час переростання у східних слов'ян органів племенного управління в державні органи влади [21].

Республіканський устрій на прикладі легендарної давньоруської Тухольщини показав у своїй історичній повісті «Захар Беркут» І. Франко. В ній змальовано боротьбу прадавнього вічевого (республіканського, демократичного) устрою з князівсько-боярським на тлі запеклої боротьби з монголо-татарським нашествям. І. Франка передусім цікавила не достовірність опису історичних фактів, а дидактично-поетичне піднесення ідеалу громадської, духовної і природної цільності особи і народу як важливої діяльної сили суспільного розвитку. Запорукою прогресу (Сторожем) виступають громадянська активність і солідарність усіх членів суспільства [22]. Передсмертна промова Захара Беркута – це заповіт громаді, заповіт республіканському устрою. Захар любить рідну землю, своїх земляків, що навіть в останні хвилини турбується про них. Він переконує тухольців, що їхня сила в братерській згоді і єдності: «Доки будете жити в громадянським порядку, дружно держатися купи, незломно стояти всі за одного, а один за всіх, доти ніяка ворожа сила не побідить вас» [23].

Таким чином, І. Франко змалював майже ідеальний республіканський устрій Тухольської республіки, яка по-справжньому турбується про кожного із своїх громадян, вирішує всі питання за справедливими

«наказами» пращурів. Описав він діяльність «республіки» в історичних реаліях XIII століття, коли точилася боротьба населення Давньоруської держави з монголо-татарськими завойовниками. Головною ідеєю твору І. Франка «Захар Беркут» була спроба показати прагнення народу до свободи, до республіки. Адже сила українського народу, його непереможність – в єдності, згуртованості, любові до рідної землі.

Повість про Тухольську республіку – «Захар Беркут» була написана за короткий час – протягом півтора місяця (з 1 жовтня до 15 листопада 1882 року) [24]. Таким чином, геній І. Франка напророчив створення через якихось 37 років по всій території України великої кількості республік – Бойківської, Гуцульської, Холодноярської, Висунської, Баштанської [25], коли населення України в тяжкі часи боротьби з різними ворогами «згадало» прадавні закони існування громад і республіканського устрою.

Жителі Висунська і Полтавки-Баштанки не могли не «згадати» давні традиції селянської демократії. Адже, корені заселення цих територій сягають у часи козацької вольниці, яка постійно зберігалася в традиціях населених пунктів.

У середині XVIII століття (перша згадка – 1767 рік) гайдамаки й селяни-втікачі з північних губерній на березі невеликої, але повноводної річки Висунь у сточищі Дніпра заснували село Висунськ. У місті Батурині Чернігівської губернії відбулося повстання козацької голоти. Виступ жорстоко придушили, а його учасники на чолі з Ф. Британом були виселені на південь – у Висунськ. Переселення великої кількості мешканців Батурина зумовило появу паралельного найменування – Батурине, яке з'явилося на картах 20-30-х років [26] ХХ ст. і збереглося до нашого часу.

Близько 1806 р. з обох боків невеликої балки на казенних землях царський уряд поселив мешканців із Полтавщини та Чернігівщини. Це були переважно державні селяни та козаки. Згодом на цій території осіло чимало селян і кріпаків, які втікали від панського гніту на Південь України [27]. Перша назва села була відтопонімною «деревня Полтавская» – Полтавка. У середині XIX ст., у зв'язку зі зростанням ролі військово-адміністративних поселень і з метою розрізнення багатьох тоді Полтавок поселення набуло ускладненої назви: Полтавка-Баштанка. З 1928 р. офіційною назвою стає Баштанка [28].

Так волею долі склалося, що земляки – вихідці з північних та центральних губерній України, несучи в собі традиції волелюбного козацтва, поселилися на півдні – зовсім недалеко одні від одних. Навіть за кількістю мешканців і за соціальним складом села були дуже схожі між собою, особливо на початку ХХ ст. Посад Висунськ, більше ніж з

10-ти тис. мешканців майже увесь складався із сільських бідняків. Баштанка ще до революції була одним із найбільших сіл на Півдні України. Тут налічувалося до 2 тис. дворів. Земля головним чином належала поміщикам, які володіли тисячами десятин [29].

Довгий час українське суспільство поділялося на тих, хто годував країну (селянство), і тих, хто її боронив (козацтво). Це породжувало дві майже протилежні форми свідомості. Перша – тип захисника, воїна, нестримного і авантюрного, здатного на афективні, нерозсудливі і героїчні вчинки. Другий тип свідомості українців визначався поміркованістю і миролюбністю, яка дозволяла «перечекати» численні негоди історичної долі. Цей тип свідомості виявлявся у певній замкненості характеру, схильності до оборони проти зовнішнього світу і звернення психічної енергії на розбудову внутрішнього життя.

У Висунську і Полтавці-Баштанці склалася унікальна ситуація, коли два типи свідомості козацької і селянської злилися в один – захисника-селянина. Він виявлявся не лише в критичні періоди історії, а й став закодованим на генетичному рівні та в назвах населених пунктів (топоніміці).

Топонімічні дослідження дають можливість не лише глибше пізнати історичну та етнографічну мозаїку краю, а в деякій мірі зрозуміти «душу» тієї землі, де проживали і проживають люди різних націй і народностей, яких зв'язала разом примхлива доля історії. Назви поселень – це не лише слова, з їх зовнішньою формою – набором певної кількості літер, а і внутрішня форма, дослідженням якої займається топоніміка. Саме внутрішня форма за словами О. Потебні «визначається специфікою народної мови, оскільки кожна мова має притаманний їй погляд на світ або неповторну перспективу бачення» [30].

Спробуємо дещо підняти завісу невідомого і «побачити», що «приховує» в собі назва села Висунськ. Сучасний Висунськ – це велике село Березнегуватського району на Миколаївщині з населенням в 2 500 осіб, центр сільської Ради, розташований на правому березі річки Висунь (притока Інгульця), за 5 км від райцентру [31].

Висунськ має фактично подвійну назву, в якій концентрується географічний фактор – близькість річки Висунь і прихований (внутрішній смисл) – непокірна козацько-селянська вольниця (Батурина).

У цьому плані певну цікавість викликає походження назви річки – «Висунь», яке до сьогодні остаточно не з'ясоване. З одного боку, будучи близькою до відомої річки Вись, ця назва могла утворитися від неї за допомогою суфікса – «унь». З другого – перші фіксації не забезпечують такого зв'язку, оскільки в них немає початкового «в»: Исун, Исунь [32].

Існує думка про тюркське походження гідроніма Висунь з подальшою його слов'янізацією українським мовним середовищем, яка найвиразніше простежується на фонетичному рівні й виявляється в появі протетичного приголосного «В»: Висунь – Ісун [33].

Дійсно, в історичному документі 1705 р. у назві відсутній не тільки початковий приголосний «в», а й пом'якшення кінцевого приголосного «н». Якщо зняти слов'янське нашарування, то одержимо форму Ісун (Ісунь), яка фіксується історичними джерелами. Однак існують підстави відносити гідронім «Висунь» до давніх булгаризмів. На думку І. Железняк, нижньонаддніпряньський гідронім «Висунь» генетично пов'язаний із назвою київської протоки Іцунь (Хряповата Вицунь), яку на основі лінгвістичних та етнографічних даних дослідниця вважає хозарською за походженням [34]. І. Железняк реконструювала назву «Vіsun» у значенні, близькому до «водопій, місце, де п'ють тварини» [35].

Вважаючи запропоновану етимологію гідроніма «Іцунь» достатньо обґрунтованою, ми не заперечуємо вірогідності його зв'язку з нижньонаддніпряньською Висунню. Разом із тим, відсутність історичного варіанта з фонемою «ц» (можливо, він був просто втрачений у результаті свого давнього існування або гідрооснова зазнала змін під дією інших тюркських мов) дозволяє інтерпретувати гідронім «Висунь» як тюркізм, якщо й успадкований від хозарів, то такий, що набув у мовному оточенні інших тюркських народів нове семантичне наповнення основи. В назві Висунь (Ісунь) привертає увагу елемент «су» в значенні «вода», «водойма» [36].

Можна припустити, що ця назва є модифікованим тюркським словосполученням «iyisu (n)» – «добра вода». Саме ця гіпотеза підтверджується вживаними на Березнегуватщині назвами – річка Добра (притока Висуні), Нагартав – «річка добра» в перекладі з давньоєврейської [37] (колишня єврейська колонія; тепер – частина Березнегуватого).

Оскільки р. Висунь (Ісунь) не згадується на сторінках літописів, а зустрічається в історичних документах значно пізніших за часом, то можна припустити її зв'язок з монгольським u-sun «вода», сучасне монгольське «усан» означає також «вода», тобто хронологію виникнення даного гідроніма пов'язати з періодом ординської навали XIII ст. (якщо під слов'янським нашаруванням і тюркським або монгольським перекладом не приховується більш давня субстратна форма) [38].

Крім того, назва «Висунь», та її більш давні найменування «Ісунь» та «Вулсунь» можуть означати «Свята Річка». Свята тому, що вона протікала неподалік кургану «Широка могила», який вважався первісним храмом [39].

Висунськ вписав яскраву сторінку в історію України створенням у 1919 р. Висунської народної республіки. І слава про непокірну селянську республіку була відома далеко за межами Миколаївщини. Столицею цієї «республіки» став саме Висунськ, а об'єдналися разом поселення, які знаходилися на берегах річки Висунь і користувалися її доброю (священною) водою, що в степовому краї символізує життя та прагнення до волі.

Подвійна назва «Висунськ – Батурина» репрезентує зовнішній і внутрішній стан даного поселення. «Висунськ» – показує його географічне положення, близькість до «доброї води» річки Висунь. «Батурина» – доводить існування на цій території волелюбних козацьких традицій, які яскраво себе виявили в період існування Висунської народної республіки. Тому першооснови різноманітних історичних подій треба шукати не лише в економічних, політичних та географічних факторах, а набагато глибше – в духовних основах, що заковані в топонімії краю.

Таким чином, період першої третини ХХ століття став тим переломним моментом для українського селянства, коли відбувся різкий процес трансформації його духовної основи – ментальності. Сільське населення, що зберігало традиції стародавньої землеробської культури, світобачення предків-бунтарів і захисників Вітчизни мало шанс, спираючись на власний суспільний ідеал (земля, воля, індивідуальне господарство, культурні традиції) відродити незалежну Українську державу. В цьому плані показовим є селянство Півдня України, яке акумулювало в собі найбільш характерні риси давнього українця: життя у степу, терпимість до іноземних звичаїв, любов до православ'я, духовно-народної музики та неприйняття будь-якої влади крім своєї. На Миколаївщині – У Висунську і Полтавці-Баптанці в результаті історичного розвитку створився новий тип селянської свідомості, що об'єднав у собі сільські традиції демократизму та бунтівну вдачу козацтва. Це і стало першоосновою формування селянських республік.

Проте більшовицький підхід до селянського питання привів до знищення індивідуального власника – справжнього носія української духовності. Подальші ж історичні події привели до загибелі справжніх носіїв української ментальності, а сама ментальність більше ніж на півстоліття перейшла в латентний стан, поки не були виховані її нові носії.

РОЗДІЛ 2

ЕКОНОМІКО-ПОЛІТИЧНІ ПРИЧИНИ ПОВСТАНСТВА

1917-1920 роки характеризувалися чисельним і організованим спалахом повстансько-партизанського руху селян у губерніях Півдня України. В цьому регіоні він проявив себе у таких напрямках: березень-червень 1917 – аграрний; весна-зима 1918 – антигетьманський; весна-літо 1919 – антибільшовицький; осінь 1919 – зима 1920 року – антиденікінський. Антибільшовицький і антиденікінський напрями – складова частина єдиного повстансько-партизанського руху українських селян. Крім цих напрямів, діяли повстанські загони, побудовані за принципами «селянської вольниці». Такі загони найчастіше носили місцевий характер, і були спрямовані проти будь-якої з існуючих влад, чи то більшовицької, чи то денікінської. Окремою сторінкою повстанства були бандитські формування, які не ставили перед собою ніякої політичної мети і діяли протягом громадянської війни. Отже, в період 1917-1920 років на Півдні України слід виділити такі напрями повстанського руху селян: головні – аграрний, антигетьманський, антибільшовицький та антиденікінський, перехідні – селянський та бандитський.

Повстанський рух селян Півдня України осені 1919 – зими 1920 років мав переважно антиденікінську спрямованість, хоча діяли і антибільшовицькі (проденікінські) загони. Рух антиденікінського спрямування був дуже строкатим у політичному відношенні. Тому його класифікація може бути лиш умовною. Вона має на меті показати різноманітність форм повстанського руху селян. Проте ввести кожен прояв партизанства в цю схему практично неможливо, бо чисті типи зустрічалися дуже рідко. Найчастіше це була повна мішанина різних груп населення і партій, які ставили перед собою головне завдання – боротися з денікінщиною. Ще складнішим, ніж типологія, є питання про кількість антиденікінських повстань на Півдні України. Даних про їх навіть приблизну чисельність не виявлено, та й підрахувати всі прояви повстанського руху селян дуже важко, бо переважна їх кількість взагалі не фіксувалася.

Тому можемо опиратися лише на власні, дуже приблизні статистичні дані, за якими було встановлено, що антиденікінських повстань в Україні було 321 [1]. Серед антиденікінських виступів слід виділити такі типи:

власне селянські загони – 76, більшовицькі – 85, боротьбистсько – борбистські – 32, національні – 17, формування державною типу – 2, махновські (тільки на Півдні України) – 44. Крім цього, 65 повстань залишилися невизначеними в типологічному плані. Певну їх кількість займають бандитські формування. Серед проденікінських виступів можна виділити два головних типи: загони «куркульської самооборони»; при білогвардійському керівництві [2], та релігійні виступи [3]. Така строкатість серед повстансько-партизанських загонів обумовлювалася тодішньою соціальною структурою населення [4].

Процес організації повстанських загонів виглядав таким чином: організатори обходили всіх найбільш революційно налаштованих селян, а також потерпілих від денікінщини. З них створювалося головне ядро – 20-50 осіб. Вдень активісти і учасники повстання нічим себе не проявляли. Робота велася вночі. Створивши осередок, організатори встановлювали зв'язки з сусідніми селами. Через 2-3 тижні цілі волості були покриті густою сіткою таких бойових осередків, які давали в сукупності 5-6 озброєних формувань, кількістю до 2 000 бійців [5]. Подібна система, без жорсткої централізації, не заважала повстанцям кожного села діяти окремо, або навіть скочуватися до мародерства.

У деяких випадках процес організації йшов далі – повсталі волості об'єднувалися між собою, і в результаті майже цілі повіти ставали поза денікінською владою [6]. В таких повітах денікінська мобілізація ігнорувалася, накази білогвардійського командування не виконувалися. Партизанські загони на місцях були зв'язані, з одного боку, з повітовими центрами, а з іншого – з польовими штабами Червоної армії. Червоних у той період розглядали не як силу, що йде завойовувати село, а як знаряддя допомоги [7]. Окремі загони, які вносили в тил добровольців великий розвал, відкрито боролися за радянську владу, але без «комісарів».

Причини початку розгортання широкомасштабного повстанського руху слід шукати в економіко-політичній ситуації часів Української національної революції.

У березні 1917 року в Україні розгорнувся національно-демократичний рух, відновився державотворчий процес, який очолила Центральна Рада. Проте перша у ХХ столітті спроба українського народу створити власну демократичну державу наштовхнулася на великі труднощі. У грудні 1917 – лютому 1918 роках Центральна Рада втратила контроль над більшою частиною України. Головною причиною такої ситуації була недостатньо широка база державотворення. Негативний вплив на розвиток подій мала недооцінка необхідності створення міцної національної армії, здатної захистити народ від зовнішніх антиукраїнських сил і ліквідувати анархію [8]. Центральна Рада не зуміла належним чином

вирішити головні соціально-економічні питання, особливо аграрне. Селянська біднота виявилася більш схильною до погромно-анархістських методів ліквідації поміщицького землеволодіння, відкинувши пропозиції Центральної Ради провести аграрну реформу в рамках законності і правопорядку. Ця обставина згубно відбилася на боєздатності українізованих частин армії.

Боротьба за збереження державної незалежності України, яка вилилася у жорстоку і кровопролитну війну 1918-1920 років, була логічним продовженням національно-демократичної революції, яка цю незалежність проголосила. У війні діяла велика кількість сил. Одні з них добивалися збереження і розбудови незалежної української держави, інші боролися за включення України до складу інших держав, а повсталих селян цікавило: де можна взяти землю і як покращити своє становище [9], незалежно від центральної влади. На позиції державної незалежності після певної еволюції стала Українська Центральна Рада [10]. Самостійницької позиції дотримувався гетьман П. Скоропадський і його прибічники [11]. Як самостійницька сила, виникла і діяла Директорія УНР. За національну незалежність України виступали українські комуністичні партії. Відкидали ідею незалежності і боролися за включення України до складу Росії білогвардійці [12]. Вони мали певну підтримку в Україні, хоч за походженням – це була позаукраїнська сила. Російські білогвардійці спиралися також на підтримку Антанти, яка не визнавала української незалежності. З антиукраїнських позицій виступали правлячі кола Польщі, що прагнули до розширення кордонів своєї держави за рахунок України. Державну незалежність України відмовлялися визнавати і більшовики, які також діяли як позаукраїнська партія, хоча і мали в Україні своїх прихильників.

Особлива позиція була в українського селянства. Його представники були в усіх головних політичних силах того часу, проте, виявляли і власну ідеологію. Так, махновці відкидали необхідність існування центральної влади взагалі, а частина селян замкнулася на місцевих інтересах.

Згідно з Третім Універсалом Центральної Ради оголошувалося скасування приватної власності на «поміщицькі й інші землі нетрудових господарств сільськогосподарського призначення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні» [13]. Ці землі мали перейти в руки селян без викупу.

Така політика викликала вороже ставлення заможних землевласників до Центральної Ради [14]. Через кілька днів Рада опублікувала роз'яснення Універсалу з аграрного питання, яке забороняло «свавільне захоплення земель» і залишало землевласникам 40 десятин землі [15]. Люмпенізовані

верстви села та частина членів Ради, які потрапили під вплив більшовиків [16], виступили проти законопроекту і від нього довелося відмовитись. Спроби Центральної Ради провести аграрну реформу мирними методами були сприйняті сільським люмпен-пролетаріатом як захист поміщиків та заможних селян.

На 1917 рік українське селянство можна поділити на три групи: біднота – 60,3 % від загальної кількості селянських дворів, середняки – 24,2 %, заможні – 15,5 % [17]. Цей поділ має наближений характер і більше відбиває майнову диференціацію селянства, ніж класове розшарування. За нашими даними картина була ще складнішою. Так, на Півдні України кількість заможних селян становила 22 % [18], а схема розшарування мала такий вигляд: сільський люмпен-пролетаріат (0 десятин), бідняк (1-2,2), середняк (2,2-6), заможний селянин (6-25,5), «куркуль» (більше 25,5 десятин).

З січня 1918 року в Україні до влади прийшли більшовики, які здобули велику популярність проведенням аграрної революції. Перетворення на селі відбувалися згідно з «Декретом про землю», що був прийнятий на II-му Всеросійському з'їзді Рад і проголошував знищення приватної власності на землю. Поміщицькі землі передавалися в розпорядження волосних земельних комітетів та повітових Рад селянських депутатів аж до скликання Всеукраїнських Установчих зборів [19]. Для конкретного виконання заходів з аграрного питання був прийнятий есерівський «Приблизний наказ», який складався з 242 наказів, що включали в себе експропріацію поміщицьких маєтків, заборону найманої праці, купівлі-продажу землі, «зрівняльний розподіл землі... виходячи з місцевих умов, по трудовій та споживчій нормі» [20]. Аналогічно до цього видавали свої законодавчі акти і більшовики України.

Маніфест Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 29 листопада 1918 року пунктом 6 проголошував: «Всі землі поміщиків з усім живим та мертвим інвентарем повинні бути негайно відібрані у поміщиків і безкоштовно передані селянам» [21]. Усього селяни України мали одержати 15 млн десятин поміщицької, державної, удільної та церковної землі [22].

У перший свій прихід більшовицька радянська влада мала симпатії серед усіх прошарків села, були навіть задоволені заможні селяни. Ліквідація поміщицького землеволодіння автоматично залишала їх єдиними великими землевласниками на селі. Звичайно, раділи і бідняки, які отримали давно очікувану землю.

Спроби Гетьманату та Директорії УНР провести свої аграрні реформи не мали успіху. Відразу після гетьманського перевороту [23] великі

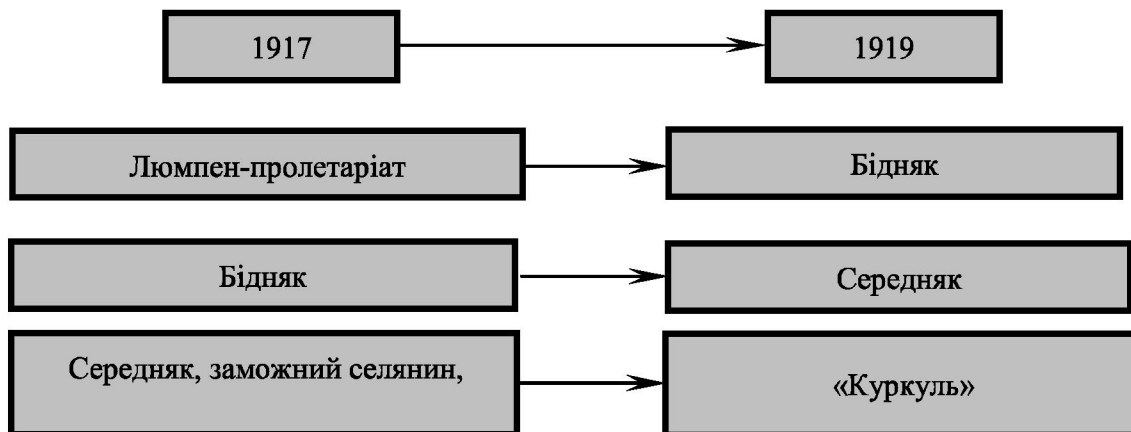
землевласники почали відновлювати свої володіння. Поряд із цим гетьманський уряд пішов на розробку аграрного законодавства «Проект загальних основ земельної реформи» (липень 1918 року), що передбачав розширити чисельність землевласників за рахунок державних, удільних та викуплених земель. Ця консервативна аграрна програма не була сприйнята більшістю населення.

Директорія УНР за короткий час (місяць) оволоділа Україною, виступаючи проти денікінщини та більшовизму, що не завадило їй спиратися на повстале селянство та більшовицькі гасла з аграрного питання [24]. Проте подальший курс Директорії УНР виявився непослідовним. Вона намагалася вилучити землю у поміщиків без викупу, пообіцявши їм компенсацію на агротехнічні вдосконалення і залишила ділянки по 15 десятин у заможних селян. Для бідноти та поміщиків такі заходи були непопулярними.

Боротьба за державну незалежність України завершилася поразкою, бо політична, культурна і економічна криза суспільства спричинили кризу національну [25]. Одним із головних проявів економічної кризи було невирішеність аграрного питання. Селянство, мало розуміючи боротьбу за незалежність, вимагало розподілу поміщицьких латифундій та безкоштовної роздачі землі. Ці вимоги не були виконані самостійницькими владами, тому переважна частина селянства на початку 1919 року підтримала більшовиків.

Навесні 1919 року до влади в Україні знову прийшли більшовики. Їх аграрна реформа змінила соціальний зміст сільських прошарків, що особливо негативно вплинуло на становище та долі селян у подальші роки. В селі за більшовицькими мірками йшла політика класового розшарування. Виник поділ селянства на три групи: бідноту, середнє селянство і «куркульство». В основу цього поділу поклалися дані про кількість землі, тягла і реманенту, яким володів селянин. До 5 десятин – бідняк, від 5 до 10 – середняк і понад 10 – «куркуль». При цьому не враховувався кількісний склад сім'ї, ще менша увага зверталася на якість землі, рівень агрокультури. При такій класифікації на один рівень ставився селянин із 5-ма десятинами землі і люмпенізований (часто кримінальний прошарок населення), який ніколи не працював на землі і буквально тільки-но її отримав. Під категорію «куркуль» підпадали селяни, що мали 10 десятин землі /за поділом 1917 р. – середнє і заможнє селянство/, а також ті, що мали сотні десятин. Як бачимо, умовність такого розподілу очевидна.

Якщо порівняти схеми розшарування українського селянства в 1917 і 1919 рр., то створюється така картина переходу:

Виходячи з такого поділу, розподіл селянських господарств у Південній Україні був приблизно таким: бідняцькі господарства – 19 %, середняцькі – 25 %, так звані «куркулі» – 56 %. Всього по Таврійській і Херсонській губерніях із загальною кількістю сільського населення 4 40 тис. осіб заможних селян було більше 2 466 тис. Через деякий час їх назвали «куркулями» [26].

Другий прихід влади більшовиків в Україну (1919) був зовсім не таким, як перший. З обіцяних 15 млн десятин землі селяни одержали лише 5 млн найменш родючих і непридатних для господарювання земель [27]. Приблизно 2,5 млн десятин землі залишилися для радгоспів. Одержані землі не задовольнили запитів селянства. До того ж часто обов'язковою умовою наділення землею влада ставила перехід до колективного її обробітку [28].

У цілому аграрна політика більшовиків не виправдала сподівань трудового селянства. Своє майбутнє селяни пов'язували не з колективним господарством, яке вводилося з силою, а індивідуальним. Не покращила становища і політика «воєнного комунізму», яка показала антиукраїнську та антиселянську сутність більшовизму. Проти більшовиків піднявся повстанський рух селян, який знову допоміг новій владі прийти в Україну.

Денікінський режим, який з кінця серпня 1919 року утвердився в Україні [29], був найгіршим для селянства. Аграрна політика білогвардійщини передбачала відновлення поміщицької власності на землю. У майбутньому денікінці обіцяли наділити селян землею за викуп, залишивши поміщикам досить значні земельні площі [30]. Денікінська політика викликала незадоволення українських селян, яке не забарилося перерости у повстанський рух.

Великий вплив на українське селянство мали партії, що утворилися внаслідок внутрішньопартійного розмежування [31]. Якщо їх розставити за питомою вагою в ситуації 1919 – початку 1920 років в Україні, то це виглядало б так:

1. Комуністична партія (більшовиків) України.
2. Українська Комуністична партія (боротьбистів).
3. Українська Комуністична партія (укапісти).
4. Анархісти (махновський напрям).

Українська Партія лівих соціалістів-революціонерів (борбистів) [32].

Вплив інших партій, зокрема правих кадетів, був значно меншим.

На Півдні України найбільший вплив на селянство мали боротьбисти і борбисти, який особливо посилювався восени 1919 року. Чисельними їх організації були на Херсонщині та Одещині [33]. З 1919 до 1920 року боротьбистів збільшилось з 472 до 15 000 членів, а борбистів після утворення нової партії – з 6 000 до 7 700 [34]. Комуністи-боротьбисти виступали за незалежну Україну [35], проти єврейських погромів [36]. Велика популярність боротьбистів пояснюється тим, що вони були суто національною політичною партією і їх можна вважати передвісниками націонал-комунізму в Україні [37].

Крім того, боротьбисти та борбисти були радянськими партіями [38] і брали активну участь в антиденікінському повстанському русі селян.

Партія боротьбистів утворилася в травні 1918 року на IV-му з'їзді української партії есерів [39]. Саме тоді українські есери поділилися на дві партії – правих і лівих. Лідери лівих В. Блакитний, Г. Михайличенко, А. Любченко, А. Шумський проголосили ідейний розрив з УПСР і почали видавати власну газету «Боротьба». На з'їзді партії в березні 1919 року боротьбисти взяли назву – Українська партія соціалістів-революціонерів-комуністів, а в серпні 1919 року, після об'єднання з УСДРП (ліві незалежники), виникла нова партія – Українська Комуністична партія (боротьбистів).

Легально існувала також Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (борбистів). Вона виникла в березні 1919 року в результаті розколу Української партії лівих соціалістів-революціонерів – української гілки загальноросійської партії лівих есерів [40]. Її лідерами були В. Качинський, Є. Терлецький, М. Алексєєв, а центральним виданням – газета «Борьба».

Про великий вплив лівих українських партій свідчать і роботи В. Леніна: «Нам потрібен блок з селянством України, і для того, щоб цей блок здійснився, ми повинні вести полеміку з боротьбистами» [41]. Це була цитата періоду жорстокої громадянської війни, коли стало зрозумілим, що політична ізоляція соціалістичних партій негативно сприймається населенням, і їм були надані місця в різноманітних повстанках [42]. Коли ж денікінщина за допомогою селянства та його партій боротьбистів і борбистів була розгромлена, змінився і

характер висловів В. Леніна. Боротьбистів починають звинувачувати в «контрреволюційності» [43], а їх підтримку повстанського руху трактують як «допомогу білим» [44].

Жодна з існуючих влад, крім більшовицької, на першому етапі, і то частково, не змогла вирішити аграрне питання. Тому селяни були змушені піднятися на повстансько-партизанську боротьбу за землю [45] та селянську владу. Опір виникав стихійно – у відповідь на засилля існуючої влади: продрозверстку більшовиків чи «третьої сніп» денікінців. І саме на цьому етапі рух був суто селянським. Дуже швидко, під впливом партій більшовиків, боротьбистів, борбистів, анархістів, «незалежників» та сільських активістів, а також складної політичної ситуації повстанський рух набував певного напрямку – антибільшовицького чи антиденікінського або скочувався до грабунків. Хоча і тоді інколи проявлялися традиції «селянської вольниці», зі спробами діяти самостійно, не підкоряючись партійній дисципліні або «закону натовпу».

По всій Україні почали діяти загони під керівництвом отаманів, частина яких була пройнята духом козацького романтизму [46]. Одні віддавали перевагу національним гаслам, інші – більшовицьким чи радянським (без комуністів), багато хто не раз переходив з одного боку на інший, і всіх турбувало те, як захистити інтереси своїх сіл та околиць. Отамани, в своїй більшості, не визнавали ніякої влади і вважали вищим законом тільки себе [47]. Наймогутніший повстансько-партизанський рух розгорівся в південних степах, де жили найзаможніші селяни.

Повстанський рух на Півдні України мав глибоке історичне коріння. Він поширювався з тих окраїнних територій, на які увесь час нападали вороги, і від волелюбності селянства, яке не приймало насадженої їм влади [48]. Розпочався цей рух ще в 1917-1918 роках і продовжувався без перерви до 1923 року [49]. Деякі виступи існували до 1930 року, хоча в той період домінував уже кримінальний бандитизм [50].

Особливого розмаху повстанський рух набув на Півдні України у 1919-1920 роках. Його найяскравішими проявами були антибільшовицький і антиденікінський напрями [51]. Весна і літо 1919 року – це період антибільшовицьких повстань, які продовжувалися і після приходу денікінських військ. Із встановленням білогвардійської влади повстанський рух змінив свій напрям, і восени 1919 – взимку 1920 року став антиденікінським.

Південь України мав свої особливості, чим істотно відрізнявся від інших регіонів. Його специфіка полягала не лише у більш масштабному повстансько-селянському русі, а й у незначному впливові українських самостійницьких сил: Гетьманату та Директорії УНР. Фактично на

Півдні України в 1919-1923 роках політичну ситуацію визначали більшовики, білогвардійці та повстанці. Причини розгортання анти-більшовицького та антиденікінського руху селян можна зрозуміти лише з детального розгляду політики цих режимів щодо села, впливу партій та зміни настроїв селянства.

На III-му з'їзді Рад України була прийнята продовольча програма, запропонована О. Шліхтером. За нею встановлювалася державна монополія на заготівлю хліба та тверді ціни. Згідно з декретом уряду України «Про організацію продовольчої справи на Україні», приватна торгівля хлібом, цукром, сіллю та чаєм заборонялася. Пізніше О. Шліхтер писав, що проведення декрету на місцях було важким, так як в українському селі не впевнилися в міцності радянської влади [52]. Цей декрет найсильніше вдарив по Південній Україні, де продаж збіжжя був головним джерелом задоволення господарчих, побутових і культурних потреб селянства. З вирощеного хліба в Таврійській губернії йшло на продаж 60 %, а в Херсонській – 65 % [53].

Відновлення влади більшовиків прийняло риси «диктатури пролетаріату». Органи державної влади отримали вертикальну підпорядкованість знизу доверху. Місцеві (сільські та волосні) ради почали змінюватися надзвичайними органами – ревкомаами та комнезами [54].

Політика класового розшарування на селі стала проявлятися у створенні комнезамів [55], яким надавалася вся повнота адміністративної влади [56]. В. Ленін підкреслював: «Організація сільської бідноти... стоїть перед нами як найважливіше питання всієї нашої революції, і навіть як найголовніше питання нашого внутрішнього будівництва» [57].

До літа 1919 року комнезами були організовані в 75 % волостях України. На Півдні, за нашими підрахунками, їх було більше 100 [58]. Комнезами не мали економічного стимулу до роботи [59] і не користувалися великою популярністю на селі. Тому паралельно з ними знову почали створюватися ради. Існування комнезамів призвело до розколу між багатшими та біднішими селянами. Заможний селянин не хотів віддавати першість на селі наймиту, підкоряючись комнезаму [60]. Політика класового розшарування поставила справжнього господаря поза законом, піднявши на небачену висоту люмпенізований прошарок села. Проте незадоволення заможних селян до кінця квітня 1919 року рідко переростало в збройну боротьбу.

12 квітня 1919 року РНК УРСР видав наказ «Про розверстку надлишків врожаю 1918 і попередніх років» [61]. Хлібна розверстка накладалася на селянські господарства з площею землі понад 5 десятин, причому на господарства з площею понад 10 десятин розверстка була за підвищеними нормами. Головний тягар продрозверстки мав бути

покладений на заможних селян, які вже і раніше доводили свою незадоволеність політикою більшовиків. Насправді картина виявилась зовсім іншою. Наркомпрод України допустив помилку, встановивши для всієї території однаковий показник відмінності середняка від багатія.

Через це на Півдні України, де була висока забезпеченість землею [62], особливо після більшовицької реформи, середняк 1917 року повинен був сплачувати продрозверстку аналогічно до багатого селянина, тобто все віддати до зернини. З квітня 1919 року більше половини селян Півдня України, задавлених гнітом продовольчої розверстки, піднялося на боротьбу. Вже у квітні 1919 року на Херсонщині відбулося 6 повстань [63]. Тому й не дивно, що залишки хліба, визначені Наркомпродом у 140 млн пудів, були розверстані лиш на половину [64], а зібрано близько 4,3 % необхідної кількості зерна [65].

Ситуація в Україні була складною. Говорилося в одному із звітів управління Наркомпроду: «Самі тяжкі періоди громадянської боротьби у Великоросії не витримують порівняння з тими умовами, які склались на Україні» [66]. Важко було створити навіть місцеві продовольчі органи, бо вони не користувалися популярністю у селян. Так, у другій половині травня 1919 року в найбільш хлібних губерніях – Херсонській і Таврійській – вони тільки почали створюватися [67]. Тому для «допомоги» та вирішення продовольчих проблем, в Україну були направлені російські кадри [68], що ще більш ускладнювало ситуацію на селі.

За прикладом Росії в Україні, згідно з декретом «Про соціалістичне землевпорядкування і заходи переходу до соціалістичного землеробства», почали створюватися комуни, артїлі, радгоспи. Зацікавленість більшовиків у створенні колективних господарств була зрозумілою. Вони набагато краще піддавалися централізованому впливу, ніж селяни-власники. Артїлям та комунам надавалися пільги, допомога насінням, худобою, реманентом. Для кредитування колективних господарств Раднарком України виділив у квітні 1919 року 500 тис. крб [69]. За травень-червень цього ж року в Україні було створено 144 нові колективні господарства [70], а у Херсонській губернії виділено 350 тис. десятин землі для організації радгоспів [71].

Селянин-господар розумів створення колективних господарств, як втрату землі, на якій йому доведеться працювати наймитом, а не господарем. «Хай вони здохнуть зі своєю комунією!» – це дійсні слова селян [72]. Створення колективних господарств остаточно розділило селян Півдня України на бідних та заможних. Заможні селяни, поставлені владою більшовиків поза законом, піднялися на боротьбу.

Ситуація на фронтах все більш загострювалася. Тому 5 серпня 1919 року Раднарком УСРР ухвалив рішення про мобілізацію до

Червоної армії чоловіків віком до 45 років. Це рішення лягло найважчим тягарем на ті прошарки селян, які залишилися вірними більшовицькій владі. Мобілізація проводилася примусово і масово. Більшовицькі агітатори намагалися довести, що селяни підтримують мобілізацію [73], але тільки після збору врожаю [74]. Як приклад, наводився перехід до Червоної армії ескадрону з Антонівсько-Привольнянського району [75]. Проте це був скоріше виняток, ніж правило. Принцип обов'язкової військової служби радянській вітчизні був зовсім непопулярним в українського селянства [76].

Небажання брати участь у мобілізації було зрозумілим. Заможна частина селянства вже не підтримувала владу більшовиків, а бідні не хотіли знову на війну, яка продовжувалася з невеликими перервами вже п'ятий рік. Перспектива відірватися від сім'ї перед збором врожаю привела до того, що значна частина селян більш охоче йшла в повстанський загін, ніж в армію. Про справедливість цього висновку свідчать факти збройних зіткнень під час примусової мобілізації [77], а також не протидію денікінській армії, в якій селяни спочатку бачили визволительку від продрозверстки [78].

Політика «воєнного комунізму» і вибух повстанського руху негативно вплинули на боєздатність частин Червоної армії, особовий склад якої в Україні переважно складався з селян. Командуючий Укрфронтом В. Антонов-Овсієнко був одним із небагатьох, хто ще навесні 1919 року помітив небезпеку «воєнно-комуністичних» заходів, їх негативний вплив на військові частини. 17 квітня 1919 року він надіслав на ім'я В. Леніна доповідну записку, в якій доводив, що зміцнення армії гальмується «неправильним напрямом всієї політики українського уряду», який проводить «продовольчу політику за допомогою продармії» [79] при майже повній відсутності радянської влади в селах.

Влада більшовиків не звертала належної уваги і на національне питання. А Південь України був дуже строкатим у цьому відношенні – німецькі, болгарські та єврейські колонії, які жили єдиними громадами і діяли разом [80].

Кожен член громади відчував себе часткою єдиного національного колективу. Приблизна кількість колоністів на Півдні України була такою: євреї – 7,38 % від загальної кількості жителів, німці – 6,22 %, а болгары – 1,05 % [81]. Прорахунки влади більшовиків боляче вдарили по національній свідомості колоністів, і вони також піднялися на боротьбу.

Ще більше ускладнили становище єврейські погроми, які чинили деякі більшовицькі військові частини. Так, у Сімферополі загін матросів вчинив різанину місцевої інтелігенції і буржуазії. Під час цього варварського акту постраждали головним чином євреї. «Сімферопольці»

прибули до Одеси, де об'єднались з іншими більшовицькими військами. Вони спробували і там вчинити погром, але випадковість врятувала місто [82].

Антисемітизм більшовицьких частин яскраво проявлявся на прикордонних пунктах, особливо при переході з Росії в Україну.

Інтенсивність і форми боротьби за хліб в Україні різко відрізнялися від ситуації в Росії, бо там влада була російська і села російські, а в Україні проти українського селянства боролася переважно російська влада більшовиків. Тому в Україні ця боротьба одночасно носила соціальний і національний характер [83]. Переважна більшість бійців у продзагонах, які направлялися в південні райони України, були вихідці з Росії [84]. В одній з телеграм на адресу Наркомпроду України говорилося: «Сьогодні у ваше розпорядження надійде відбірна група – 151 робітник – з Петрограду. Всі комуністи та співчуваючі» [85]. Так за перші два місяці 1919 року з Росії було послано бійців до продовольчих загонів – у Херсонську губернію 1 000 чоловік, в Таврійську – 150 [86].

Антибільшовицькі повстання селян на Півдні України придушувалися, головним чином, «інтернаціональними» загонами, які були сформовані з китайців, латишів, естонців, сербів, росіян, тому що українські частини діяли в таких випадках неефективно, а то й переходили на бік повстанців [87]. Всі ці приклади наводять на думку, що антибільшовицькі повстання українських селян схожі на боротьбу з окупантами, проти яких виступало все населення.

Важливим для українського села було релігійне питання, яке також не було вирішене владою більшовиків. Перша Конституція Росії в § 13 визначила таке ставлення до церкви: «Церква є відділена від держави...» [88]. В Конституції УСРР релігійна справа мала більш широке трактування. § 23 звучав так: «... з метою забезпечення за працюючими дійсної волі сумління, а також припинення можливості використовувати релігію і церкву в інтересах класового люду, церква відокремлюється від держави...» [89]. Крім того, § 21 (пункт 2) містив запис, що «членці і духовні настоятелі церков та релігійних культів» позбавлені права голосування і права бути обраними до «будь-яких місцевих чи вищих органів радянської влади». Відокремлення церкви від держави та позбавлення релігійних діячів громадських прав, а також відбір у них землі – зробили служителів культу ворогами більшовицької влади.

В Україні не проводилася така кількість протицерковних заходів, які вже до того були проведені в Росії. Громадянська війна, селянські повстання не дали можливості владі більшовиків закріпитися на Україні, тому головним джерелом протидії церковній політиці була партійна протирелігійна пропаганда [90]. Друкували її переважно на російській

мові. Одним із засобів такої пропаганди було публічне богохульство і насмішки над церковними святинями, але подібна практика не знайшла широкого застосування на Півдні України.

Більшовицька політика була суто антирелігійна. Тому була відкинута спроба патріарха православної церкви Тихона дійти до згоди. Патріарх у заяві від 18 жовтня 1919 року висловив думку, що для церкви немає значення, яка форма влади панує в державі, і закликав віруючих не чинити ніяких дій проти більшовиків. Але позиція нейтралітету не задовольняла радянську владу. Більшовики вимагали лише активної допомоги. Проте православна церква не могла співпрацювати з атеїстичною владою. Тому ще одна впливова частина населення Півдня України стала до збройної боротьби з більшовиками [91].

Повстанський рух селян Південної України проти більшовиків весною-літом 1919 року був, головним чином, селянським, стихійним. Українські соціал-демократи та «незалежники» активно діяли в Північній та Центральній Україні [92], де було створено Всеукраїнський ревком і Головний повстанський штаб. Боротьбисти також намагалися протидіяти політиці «воєнного комунізму». Вони добивалися «права дозволити кооперативам піднімати тверді ціни», що фактично вело до відновлення вільної торгівлі. Колегія Наркомпроду відкинула ці пропозиції і вивела боротьбистів зі свого складу [93]. В той же час вплив партій на Південну Україну був малим. Повстанський рух селян спалахнув у результаті антиукраїнської політики більшовицької влади, яка проявлялась в економічній, національній, військовій сферах та релігійному питанні. Повстання антибільшовицького характеру тривали до самого приходу денікінських військ і продовжувалися у вигляді створення проденікінських загонів.

У кінці серпня 1919 року на Півдні України встановився денікінський режим. Він не мав позитивної ідеології [94], що і послужило головною причиною його поразки. Денікінські ідеологи знайшли вихід у «невизначеності». Пропаганда проголошувала, що білогвардійська армія має головне завдання – скинення влади більшовиків, а форму майбутнього правління мають визначити народні представники після війни [95].

Головну силу денікінських військ становила козака армія генерала П. Краснова та Добровольча армія, які підтримували наступ О. Колчака з півдня [96]. Велику військову допомогу білогвардійцям надавали колишні союзники Росії – держави Антанти. Так, тільки Великобританія до літа 1919 року надала в розпорядження денікінських військ 425 тис. гвинтівок, 10 тис. кулеметів, 2 700 гармат, 224 аероплани, 42 танки [97].

У вересні 1919 року генерал А. Денікін звернувся за допомогою до президента США В. Вільсона. Звернення знайшло позитивний відгук.

Сполучені Штати надали озброєння і спорядження, достатнє для стотисячної армії [98]. Отже, білогвардійські військові сили мали на озброєнні найкращу військову техніку того часу.

Основні положення політики денікінського режиму були викладені в офіційному документі – Декларації «За що ми боремося?» Декларація була опублікована навесні 1919 року і містила такі положення:

1. Знищення більшовицької анархії і відтворення в країні правового порядку.

2. Відновлення могутньої Єдиної і Неподільної Росії.

3. Скликання народних зборів на основі загального виборчого права.

4. Проведення децентралізації влади шляхом встановлення обласної автономії і широкого місцевого самоврядування.

5. Гарантія повної громадянської свободи і свободи віросповідання.

6. Негайне проведення земельної реформи для усунення земельної потреби трудящого населення.

7. Негайне введення робітничого законодавства, яке забезпечить захист трудящим класам від експлуатації їх державою і капіталом [99].

У вересні 1919 року денікінське командування змінило план: замість походу на Москву було вирішено йти в Україну. Позицію білих в українському питанні чітко висловив В. Шульгін: «Південно-Західний край є російським...», а Денікін у своїх спогадах писав: «Самостійної України не визнаю [100]. Петлюрівці можуть бути або нейтральними, або повинні приєднатись до нас...» [101].

За словами того ж А. Денікіна, з такими міркуваннями погодилася Франція та Великобританія. Проте У. Черчилль радив білогвардійцям: «Йти, скільки можливо, назустріч українським сепаратним прагненням».

Південний фронт знову став головним у громадянській війні. Денікінські армії були найбільшою загрозою для більшовицької і радянської влади взагалі. Білогвардійці ставили завдання знищити більшовиків і відновити основи державності та соціального миру. Проте політична ситуація відволікала денікінське командування від вирішення цих завдань. На порядку денному стояли корінні державні питання: економічне (аграрне) і національне, вирішення яких було поза компетенцією військового керівництва [102].

Увесь час аграрне питання було головним для Півдня України, тому особливо важливою стала проблема ставлення селянства до нової влади. Заможні виразили словами свої симпатії до денікінців, а останні спочатку зайняли очікувано-нейтральну позицію [103].

Загальна земельна політика білогвардійського керівництва викладена в декларації А. Денікіна – листі голові Особового Засідання від 23 березня (5 квітня) 1919 року. Кінцева мета цієї політики – відновлення

дореволюційного правопорядку. «Державна користь Росії власне вимагає відродження і піднесення сільського господарства. Повне вирішення цього питання для всієї держави буде належати законодавчим органам, через які російський народ виявить свою волю». (Тобто Установчі збори – Ю.К.). «Але життя йде, тому Особливому Засіданню необхідно негайно почати розробку і складання положень для тих місцевостей, які знаходяться під управлінням Верховного головнокомандуючого військовими силами на півдні Росії. Вважаю необхідним вказати на ті основи, які повинні бути покладені в ці правила і положення:

1. Забезпечення інтересів трудового населення.
2. Створення і зміцнення потужних дрібних і середніх господарств за рахунок державних і приватних земель.
3. Збереження за власниками їх прав на землю...

За новими власниками земля, яка не перевищує встановлені розміри, закріплюється на правах недоторканої власності» [104]. Денікін «занепокоєний» забезпеченням інтересів трудового населення – селянства, і тому доручив відновити малоземельне та безземельне селянське господарство поміщикам «шляхом добровільної згоди» або «шляхом відчуження», але обов'язково за плату. Перший спосіб – практично неможливий, бо ніхто добровільно не віддав би землю, а другий можливий тільки для селян, які мали великі гроші. Тобто, у виграші мали бути поміщики та найбільш заможні селяни.

Необхідність розробки постійного земельного закону була визначена в декларації А. Денікіна від 23 березня 1919 року. Для її впровадження була створена особлива аграрна комісія. Законопроект складався з 4353 пунктів і деяких приміток. З 14-15 листопада 1919 року почалося обговорення законопроекту на шпальтах різних газетах – була і критика, і схвалення. Так продовжувалось день у день – з моменту публікації і до поразки денікінщини. Законопроект так і не був прийнятий.

Тактика обговорення законопроекту без його прийняття мала свої причини. Бідне селянство з самого початку ворожо-очікуюче ставилось до денікінщини, і не чекало від неї нічого доброго. За «Наказом про податки з селян на користь поміщика» від 26 вересня 1919 року селяни, які отримали землю і зібрали з неї врожай, повинні сплатити її власникам по 200 крб за десятину [105].

Середнє селянство хоч і чуло про «посилення середнього господарства», насправді крім реквізицій, насильства та грубощів теж поки що нічого не одержало. Затверджувати законопроект було небезпечно, щоб одразу ж не налаштувати проти себе бідноту. Але не менш небезпечним було його замовчування, адже земельний законопроект з нетерпінням чекало середнє селянство.

У житті тактика замовчування призвела до того, що проти денікінщини єдиним фронтом виступило як бідне, так і середнє селянство, яке бачило, що всі заходи денікінської влади у сфері земельного питання зменшували права селян і були спрямовані на відновлення поміщицького ладу.

Селяни зрозуміли, що денікінщина була твердою владою, але не для селянства, а проти нього [106]. Військові частини, які проходили через села, забирали продукти, худобу, чинили насильства, за невиконання наказів страчували. Одночасно йшла реставрація поміщицького господарства, хоч відновити його в період громадянської війни було практично неможливо [107].

У серпні 1919 року було прийнято закон про врожай, за яким середнє та біднє селянство повинно було повернути поміщикам 1/3 хліба з кожної десятини, 1/2 сіна, 1/6 картоплі та овочів, а на користь денікінської армії – 5 пудів зерна з кожної десятини [108]. Фактично з моменту опублікування закону, денікінська влада стала фікцією. На місцях вибухнула стихійна боротьба селян.

З шовіністичних гасел зрозуміло, що національне питання не ставилося на порядок денний денікінським режимом, а ідею незалежної української держави він топив у крові [109]. Та найбільше національна ненависть проявилася у питанні щодо євреїв. «Рух Добровольчої армії – це погромний шлях, все одно, чи йде мова про наступ (у червні-жовтні 1919 року), чи про відступ (грудень 1919 року – лютий 1920 року)» [110]. Коли єврейська делегація в Одесі звернулася до А. Денікіна з проханням видати декларацію про рівність прав євреїв у Росії, то відповіді вона не отримала. Добровольча армія, яка спочатку декларувала, що білогвардійці виступають проти насильства і насильників, проводила страшні погроми. А. Денікін, як головнокомандуючий, є відповідальний перед історією за пролиття єврейської крові поряд з фактичними погромниками [111].

Громадянська війна продовжувалася і вимагала плати – «податку крові». Селянин повинен був власними руками і ціною власного життя відновлювати права ненависного поміщика. Мобілізація, оголошена білогвардійцями, зіграла головну роль у переході до активного військового опору селян.

В Україні основною причиною повстанського руху селян треба вважати аграрне питання (поміщицька реставрація). На Півдні України вирішальну роль відіграла також мобілізація, небажання нести людські та матеріальні втрати заради інтересів генерало-поміщицької диктатури [112].

Розстріли, грабунки-реквізиції, мобілізація, а головне – повернення багатіям землі і насадження поміщика, штовхали селян на порівняння денікінщини з більшовицькою радянською владою [113]. Більшовицька

влада теж застосовувала реквізиції (продрозверстку), але вона на той час віддала селянам частину землі. Ось так характеризували її селяни: «Хоч і плоха, але все-таки своя, селянська» [114]. Все погане, що селяни бачили в радянській владі, вони приписували більшовикам і вбачали зло не в радах, а в політиці «воєнного комунізму».

Ради стали настільки бажаними для селян, що вони йшли за кожним, хто боровся за владу рад. І відходили, коли боротьба йшла під іншими гаслами, або набувала кримінального відтінку. Отамани Григор'єв, Соколовський, Струк, які в процесі боротьби відійшли від радянських гасел, втратили підтримку більшості селян і їх загони поступово перетворилися в банди мародерів [115]. Для селянства Півдня України ради були повноправними представницькими органами місцевого самоврядування, з широкими повноваженнями і лиш частковим делегуванням окремих функцій вищим державним установам. Для більшовиків вони стали органами диктатури пролетаріату, безпосередніми провідниками волі центру.

Повне ігнорування денікінською владою національного питання, поряд з аграрними, військовими, економічними та політичними прорахунками, призвели до її поразки, в якій одну з головних ролей зіграв повстанський рух селян Півдня України. Конкретні заходи денікінщини: свобода торгівлі, лояльне ставлення до релігії та сільського способу життя вже не змогли зупинити партизанщину, бо запізнилися.

Для боротьби з денікінщиною селяни створювали загони, більшість з яких спочатку були стихійними – селянськими, а пізніше потрапляли під вплив більшовиків, боротьбистів, борбистів, анархістів (махновців) [116], або скочувалися до грабунку. Деякі загони були організовані різними партіями [117]. Восени 1919 року повстанців нараховувалося не менше 100 тисяч [118].

У цей же період створювалися і проденікінські повстанські загони – «куркульська самооборона», які організовували найчастіше білогвардійські агенти. Входили до них місцеві поміщики та заможні селяни [119], що значно потерпіли від більшовицької влади. Загони «куркульської самооборони» діяли легально по всій території Півдня України [120].

Селянський повстанський рух або так звана партизанщина мала двоїстий характер. Як і в кожному складному явищі поряд з позитивним моментом – визволення від денікінщини, були і негативні – відсутність військової дисципліни, грабунки-погроми, неузгодженість дій. Загальне становище на Півдні України було таким, що партизанщина при бажанні могла скинути будь-яку владу.

Повстанський рух селян за своєю природою та демократичним характером погано вживався з дисципліною сильної влади, яка намагалася

підпорядкувати своїм інтересам «селянську вольницю». На Півдні України він мав ще й національне забарвлення [121], бо українське селянство піднімалося на боротьбу проти російських диктаторських режимів: лівого (більшовицького) та правого (денікінського).

Після розгрому денікінщини повстанський рух селян продовжувався, знову піднявшись проти більшовицької влади. Тому як пророчі звучали слова одного з учасників подій, висловлені взимку 1919 року: «Прошу пам'ятати одне – скинувши Денікіна в партизанське море, ми самі змушені йти по ньому і легко можемо захлинутися» [122]. Подальші події підтвердили ці слова. Правда, більшовицька влада не «захлинулася в морі селянського гніву», а потопила в крові нові селянські повстання, які за усталеною звичкою назвали «куркульським бандитизмом». Особливо трагічною була доля в махновців, яких за спеціальним розпорядженням «арештовували і передавали до Особливого відділу» [123].

Становище селян України у 1917-1920 роках залишалося складним. Національні (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія УНР) та проросійські (більшовики, денікінці) органи влади не змогли вирішити головне селянське питання – аграрне. Жодна з цих влад, крім більшовицької, на першому етапі не дала селянам землю, що, звичайно, викликало їх невдоволення, яке згодом переросло в повстанський рух. Характерною особливістю Півдня України був слабкий вплив національних влад та велика кількість заможних селян.

У 1917-1920 роках на Півдні України вирішальну роль зіграли три сили: більшовики, денікінці, повстанці. Перші дві були проросійськими, які намагалися підпорядкувати своїй владі українське селянство – головний чинник у боротьбі за національну незалежність. Проти більшовиків та денікінців розгорнулася повстансько-партизанська боротьба, яка мала схожі причини: невирішеність національного питання, реквізиції, примусова мобілізація. Головна відмінність між більшовицьким (ліва диктатура) і білогвардійським (права диктатура) режимами полягала в земельному та релігійному питаннях. Більшовики на першому етапі дали селянам частину землі, а денікінці намагалися реставрувати поміщицьке землеволодіння. Правда, білогвардійці, на відміну від більшовиків, проголосили свободу віросповідання і торгівлі. Ці відмінності вплинули лише на інтенсивність повстансько-партизанського руху. Антибільшовицькі повстання були головним чином стихійними, за деякими виключеннями, і виникали в різний час. Антиденікінський рух був краще організованим. Соціальний склад в обох напрямках повстанського руху був приблизно однаковим: селяни, робітники, інтелігенція. Боротьба часто мала національне забарвлення. Виникали повстанські загони стихійно або за допомогою спеціальних агентів,

проте пізніше організовувалися і спрямовувалися в певне ідеологічне русло більшовиками, боротьбістами, борбістами, анархістами та представниками деяких інших партій. Висока військова організація з селянською специфікою зробила повстанство однією з головних сил періоду громадянської війни на Півдні України.

Разом з тим не слід ідеалізувати повстансько-партизанський рух. Необхідно бачити всі його позитивні та негативні прояви, характерні для такого складного явища, як громадянська війна. Кожна війна, а особливо громадянська – це трагедія, яка наносить невинуваті жертви, втрати культурі, моралі, суспільству. Таку трагедію було змушене пережити українське селянство.

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО ТИПУ В БОРОТЬБІ З ДЕНІКІНЩИНОЮ

Проблема виникнення селянських республік у період громадянської війни в Україні тісно пов'язана з питаннями повстанського руху селян 1919-1920 років, що вписав своєрідну яскраву сторінку в історію південного регіону. Селянський рух на вказаній території увібрав у себе головні протиріччя, характерні для такого складного суспільного явища, як громадянська війна: ставлення селян до радянської влади, українських комуністів та лівих соціалістів-революціонерів, співвідношення «селянської вольниці» і дисципліни «твердої влади».

У 1919 році повстанський рух досяг найвищого розвитку. Були створені формування державного типу – Висунська та Баштанська республіки, які намагалися встановити «селянську владу», об'єднавши навколо великих сіл декілька волостей. Саме в «республіках» склався симбіоз «селянської вольниці» і партійної дисципліни. Він виявився життєвим і протягом кількох місяців успішно протистояв переважаючим силам денікінських військ.

Причинами виникнення повстанського руху було невдоволення селян аграрною та національною політикою денікінської влади, а також примусовими мобілізаціями. Створення Висунської та Баштанської республік стало можливим завдяки керівництву Херсонського боротьбистсько-борьбистського центру у Висунську, Миколаївського більшовицько-борьбистського – у Полтавці-Баштанці. Корені виникнення «республік» слід шукати не лише в економічному та політичному становищі Миколаївщини періоду громадянської війни, а набагато глибше – в історії заселення цих територій, де протягом всього існування зберігалися волелюбні традиції предків бунтарів.

Жорстока експлуатація, малоземелля, часті неврожаї (1891, 1904, 1905 рр. і т. д.), голод спонукали селян до боротьби [1]. Не останню роль відіграла і есерівська агітація. Велику популярність на селі мала листівка селянської спілки ПСР «Брати – селяни!», в якій селян закликали до боротьби за землю і свободу [2]. Подібна пропаганда впливала на селян Висунська і Полтавки-Баштанки. Ось як характеризує становище в посаді Висунськ помічник Херсонської управи капітан Чуйков. «В посаді розповсюджуються серед селян революційні ідеї і заборонена

література. Троє із місцевих селян вже арештовані. А. Шульга обвинувачується у вимовлянні образливих висловів проти особи Государя» [3].

Значні виступи селян відбулися проти поміщиків в 1903-1905 рр. Вони відзначалися організованістю і стійкістю. В 1903 році жителі Полтавки-Баштанки розгромили маєток поміщика Бало, а в самому селі відбулася сутичка селян з жандармами. Активну участь у цих подіях брали вчителі П. Алейніков і П. Поляков, які були арештовані значно пізніше – на початку 1906 року, за проведення революційної роботи серед селян [4]. Не залишилися осторонь події 1905 року і висунчани. В ніч на 28 листопада ними була розгромлена економія землевласників Г. Карабана і К. Бредихіна [5]. У розпал масових повстань висунська біднота розброяла поліцію, розігнала волосний суд і на їх місце обрала громадський комітет і народну міліцію. Більше ніж два тижні посад Висунськ був у руках повстанців. У січні 1906 року Висунськ захопили козаки 3-ї сотні 7-го Донського полку [6]. 5 активних учасників повстання було страчено [7]. Серед засуджених на каторгу був Ф.С. Юхименко – майбутній голова уряду Висунської народної республіки.

Ще один прояв гніву мав місце в 1918 році, коли Висунськ і Полтавка-Баштанка були захоплені австро-німецькими військами. Висунська бойова дружина перед окупацією села кайзерівцями влилася в комуністичний повстанський загін ім. Т.Г. Шевченка, який вів військові дії в районі Апостолове-Катеринослав. Німецько-австрійське командування тримало в селі посилений гарнізон. Незважаючи на це, опір окупантам серед жителів Висунська з кожним днем наростав [8].

Аналогічні події відбувалися і в Полтавці-Баштанці. Керівники баштанського ревкому мусили піти в підпілля, але не припинили підготовки до відкритого повстання. Були налагоджені зв'язки з с. Привільне для спільного виступу [9]. 9 листопада 1918 року під керівництвом М. Прядка та В. Гайдука розгромили гетьманську варту [10]. В бою взяло участь сорок бійців. Повстання вдалось, тільки ватажок варты Попов з кількома прибічниками втік до Херсону [11]. Незабаром для придушення повстання прибув каральний загін із Херсону, на чолі все з тим же Поповим, але повстанці дали їм рішучу відсіч. У грудні баштанці розбили батальйон німецько-австрійських військ, який виступив із Нової Полтавки на Миколаїв [12]. Крім цього, німецький загін у кількості 36-ти осіб був розброєний [13]. Лише викликана підмога з Явкиного та обстріл із гармат бронепоезда, що курсував між станціями Нової Полтавки – Горожино допомогли окупантам знову захопити Полтавку-Баштанку [14]. Відбулася жорстока розправа над мешканцями села. Населення змушене було заплатити контрибуцію в сумі 200 тис. крб [15].

Повстання баштанців стало справжньою партизанською війною у найтяжчому і найтрагічнішому її варіанті. Повсталі займали оборону навколо села і билися доти, доки ворог не «вимотається» в атаках, тоді переходили в наступ і гнали його до залізниці. Досвід, набутий баштанцями в боях з німецькими окупантами, допоміг їм у подальших боях за свободу Баштанської республіки.

Виступ отамана Григор'єва з самого початку не отримав підтримки у висунчан та баштанців [16]. Коли ж в червні 1919 р. бандити, які називали себе «григор'ївцями» з'явилася там і пограбувала єврейську колонію Добра, то їм дали рішучу відсіч. Висунчани в посаді роззброїли 260 бандитів [17], а баштанці разом із березнегуватцями розгромили залишки банди в районі станції Березнегувате [18].

Перераховані вище виступи селян були лише прологом основних подій, що розгорнулися в південноукраїнських селах восени 1919 року. У відповідь на антиселянську політику денікінців селяни Висунська та Полтавки-Баштанки, навколишні села знову піднялися на боротьбу. Але досвід повстанської боротьби, збережений у поколіннях і загартований попередніми виступами, дозволив швидко пройти стихійну стадію. Повстанський рух набув небаченої раніше організованості – були створені управлінські формування державного типу – Висунська і Баштанська республіки.

Висунське повстання почалося в середині вересня, а вже 25 вересня (7 жовтня за новим стилем) була проголошена Висунська народна республіка [19]. Її уряд очолив есер-боротьбист Ф.С. Юхименко [20]. Заступниками були боротьбист П. Тришевський та більшовик М.Ф. Луняка [21]. Керівником ради оборони став більшовик М.С. Шевченко, а начальником кінноти – колишній прапорщик З.Н. Мурлян [22]. Висунська республіка включала більше 15 населених пунктів і займала територію 1,75 тис. квадратних кілометрів. Її військові сили налічували більше 3,5 тис. бійців, із них одна тисяча – кіннотники.

З 15 вересня почали організовану боротьбу мешканці Полтавки-Баштанки. 30 вересня 1919 року був сформований штаб повсталих. З цього дня можна говорити про створення Баштанської республіки [23]. Республіка мала чітку військову структуру. Командири штабу: П.М. Тур – есер-борьбист та І.М. Тур – безпартійний [24].

Сім'я Турів, завдяки своїй чесності і працьовитості, користувалася заслуженим авторитетом серед односельчан. Не випадково старостою села, а пізніше і одним із керівників Баштанської республіки було обрано Павла Макаровича Тура [25].

Членами штабу були представники та співчуваючі різним партіям: більшовикам, боротьбистам, анархістам. Усі військові сили баштанців,

такі ж за кількістю, як і у висунчан, мали шість полків. Командири полків: З. Трибрат, М. Заяц, П. Вилкул (прапорщик), К. Бабиц (унтер-офіцер), С. Музика, І. Двірський [26]. Територія республіки становила 1,5 тис. квадратних кілометрів.

Г. Корольов вважає, що у Баштанській республіці була створена селянська самоврядна модель правління – деліберативна демократія, яка була найбільш оптимальним типом тодішньої системи управління [27].

Повстанці обох сіл відбили ряд білогвардійських атак, самі проводили значні бойові операції. Висунчани оволоділи залізничною станцією Явкіне, де захопили білогвардійський поїзд, який віз зброю та спорядження для формування полку [28], розгромили під Мурахівкою загін Херсонського військового коменданта Салікова. Баштанці зруйнували залізничну колію між станціями Явкіне і Лоцкіне. Білогвардійці не могли відбудувати її протягом двох місяців [29].

Головними ж військовими діями повстанців були походи – висунчан на Херсон, а баштанців – на Миколаїв. У результаті Херсонського походу висунські повстанці під керівництвом Д. Загороднього захопили хутір Кобзаря, село Снігурівку, Чернобаївські хутори та розгромили інтендантську команду білогвардійців [30].

Баштанці очистили від денікінців села Горохівку, Калинівку, а також захопили залізничну станцію Водопій, блокувавши під'їзд до Миколаєва [31]. Про цю бойову операцію згадували її учасники: Ю.Д. Ткачев, Г.Т. Хорошун, М.Л. Табунщик, М.І. Калашник [32]. Уранці 27 жовтня 1919 р. загін, в який увійшло понад 400 бійців, під командуванням М. Прядко та І. Тура з чотирма кулеметними тачанками і двома санітарними візками виступили з Полтавки-Баштанки [33]. Біля Водопою вдалося відбити один кулемет і декілька гвинтівок [34], але далі наступ не вдався, так як заплановане повстання миколаївських робітників було придушене каральними військами генерала Я. Слацова. Увечері – 28 жовтня баштанці були змушені зняти облогу з Миколаєва і відступити.

Наступ на Миколаїв та Херсон значних військових втрат білогвардійцям не завдав, але це була величезна моральна перемога селянства. У зведенні штабу Денікіна про Південь України писалося: «Селяни з презирством відносяться до Добровольчої армії і вважають, що вона недостатньо сильна, щоб підтримати свою владу» [35].

На початку листопада денікінці розпочали широкі операції проти повсталих. 12 листопада військами генерала Я. Слацова була розгромлена Баштанська республіка та загін висунців, посланий на допомогу [36]. 19 листопада війська генерала Н. Складорова обложили Висунськ. Повстале село трималося дві доби. Вночі з 20 на 21 листопада уряд республіки, щоб зберегти військову силу, вирішив організовано відступити в бік

Кривого Рогу [37]. Про становище, що склалося на Миколаївщині, підпільна газета «Одеський комуніст» писала: «... оплот повстанців – Висунськ і Баштанка значно потерпіли. Але в головному – знищити живу революційну силу – слащовцям не вдалося» [38].

Боротьба продовжувалася. Білогвардійське командування витратило великі сили для знищення селянських республік. Проте їм вдалося тільки розгромити села. Військові сили Висунської та Баштанської республік, які базувалися у власних центрах, були змушені відступити, шукаючи нові бази, перегруповуючи свої сили. Почався новий етап боротьби з денікінщиною. Якщо раніше військові дії велися цілим фронтом, то після розгрому Висунська і Полтавки-Баштанки повстанці почали діяти невеликими загонами. При такій тактиці боротьба була не менш ефективною.

Армія Висунської народної республіки на чолі з Ф. Юхименком пробивалася на Кривий Ріг. Біля мосту повстанці зіткнулися з Сімферопольським офіцерським полком, що наступав на Кривий Ріг. Бій завершився перемогою висунчан, які захопили місто [39]. В Кривому Розі до них приєдналися богооявленці та загін С. Горбаня. В ході перших переговорів виявилася різниця в політичних поглядах більшовика С. Горбаня та керівництва Висунської республіки. Проте віра в прихід Червоної армії об'єднала есерів та більшовиків. 25 листопада 1919 р. у Кривому Розі було створено об'єднаний Тимчасовий уряд Херсонського повіту. Головою уряду став лівий есер-борбист Ф. Юхименко, його заступником – І. Соколов, колишній завідувачий військово-мобілізаційним відділом Херсонського губпарткому КП(б)У [40]. Народним комісаром оборони було обрано С. Горбаня.

19 грудня 1919 р. уряд направив 6-ту і 9-ту роти повстанців, основу яких складали висунці та великоолександрівці, на станцію Долгінцеве. Партизани повинні були захищати станцію, щоб не дати можливості денікінцям відрізати Кривий Ріг від Катеринослава. Бійці в Долгінцевому розташувалися на відпочинок, а вранці на них зненацька напав загін білокозаків з дивізії Склярова. Почався нерівний бій. Частина повстанців навіть не встигла дотягнутися до зброї. З ручних кулеметів відстрілювалися Г. Кедровський, колишній командир роти охорони, та Д. Загородній. Проте втримати станцію не вдалося. Більше сотні повстанців було взято в полон. Із перону вокзалу по десять чоловік карателі відводили їх у балку за пакгаузами і там розстрілювали та рубали шаблями. Денікінці розстріляли 126 чоловік, із них 98 висунчан, 26 – великоолександрівців. Тяжко пораненим А. Шульзі і З. Мурляну вдалося врятуватися [41].

На місці героїчної смерті партизан була створена вулиця. В пам'ять про загиблих вона названа Батуринською [42].

Баштанські повстанці, що відступили, зібралися в Горожиному, під керівництвом П. Тура. Як згадував пізніше боєць баштанського загону Д. Трегуб: «Після жахливих подій взяття Баштанки нас залишилося 11 чоловік в загоні Тура. Ми не кидали гвинтівок із рук і боролися з «куркульською самообороною», як це було можливо» [43].

Було вирішено почати повстанський рух на нових засадах. Головними завданнями на початковому етапі були організація кавалерійського загону, пошуки вогнепальної зброї, дії повстанців лише в набігах [44]. У перших числах грудня 1919 р. вони зупинились в єврейській колонії Ефінгар (7 верст від Полтавки-Баштанки). Староста колонії Х. Шустер та колоністи прийняли повстанців добре [45]. Дуже швидко колонія стала головною базою нового партизанського загону П. Тура і туди почали прибувати селяни. В організаційних питаннях допомогу братам Турам надавали більшовики Гебель, Шмулевич, Літман, Тишковський, що переховувалися в колонії. Партизанський загін мав у своєму розпорядженні від 50 до 200 осіб – представників різних партій: більшовиків, борбистів, анархістів. Переважна більшість селян не мала ніякої партійної приналежності. Повстанці використовували для бойових дій гнучку тактику розсіювання, за якої військові дії велися невеликими групами.

До 26 грудня 1919 р. повстанці діяли біля колонії Добра та станції Явкіне. Вони розгромили загін «куркульської самооборони» поміщика Бутовича біля села Березівка, вступили в бій з білогвардійським бронепоездом [46]. 27 грудня 1919 р. партизани вирушили на Полтавку-Баштанку, щоб вибити звідти «куркульську самооборону». Нічний бій на вулицях Полтавки-Баштанки продовжувався чотири години. У повстанців і «самооборонників» було по одному вбитому. Не витримавши нової атаки партизан, «самооборонники» здались. П. Тур пропонував відразу після бою залишити Полтавку-Баштанку, але його брат Іван та більшість повстанців вирішили залишитися в селі. Ця зупинка стала останньою для загону братів Турів. Полтавка-Баштанка була оточена денікінськими військами і захоплена зненацька. П. Туру з кількома бійцями вдалося пробитися на схід, а І. Тур в оточенні білогвардійців застрелився. Його тіло було вкинуто в копицю сіна і спалено разом із захопленими повстанцями.

Після багатьох боїв залишкам повстанського загону на чолі з П. Туром вдалось добратися до колонії Ефінгар, де вони дізналися, що Червона армія вже зайняла Знам'янку [47]. Повстанцям довелося триматися і продовжувати боротьбу з денікінцями ще довгий зимовий місяць – до 26 січня 1920 р., – доки Полтавка-Баштанка не була взята частинами 122-ї стрілецької бригади 41-ї дивізії Червоної армії. Трохи раніше – 17 січня 1920 р. було очищено від білогвардійців Висунськ і

з червоноармійськими військами повернулася частина повстанців. Останні у складі 41-ї та 45-ї дивізій під командуванням А. Осадчого та І. Якіра продовжували громити денікінців. Коли ж була оголошена мобілізація до Червоної армії, то з Полтавки-Баштанки прибуло 25 осіб, – у минулому учасники Баштанського повстання.

Керівництво радянської України оцінило дії баштанських повстанців за прийнятими тоді нормами. На ІХ Всеукраїнському з'їзді Рад (червень 1925 р.) за пропозицією Г. Петровського село Полтавка-Баштанка було нагороджено Червоним прапором за активну боротьбу з денікінськими бандами, німецькими окупантами і революційну боротьбу, за зміцнення радянської влади [48]. Важливо, що коли представник Баштанки Ряпко приймав Червоний прапор, то під час виступу ні однієї фрази не було сказано про керівників Баштанської республіки [49], хоча більшість з них на 1925 р. ще не була репресована.

Село Висунськ мали нагородити орденом Червоного прапора. В фондах Херсонського облдержархіву навіть зберігся протокол Окрвиконкому від 30 січня 1928 р. [50]. Проте нагородження так і не відбулося. Напевне, боротьбистська ідеологія Висунської народної республіки, ідеї самостійної радянської України виявилися «недостойними» високої більшовицької нагороди. Саме з цього часу роль Висунської республіки в історичній та художній літературі починає принижуватися. На перший план вийшла Баштанська республіка, хоч її роль в організації повстансько-партизанського руху селян Півдня України була менш значною [51].

Проголошення Висунської та Баштанської республік – не випадкове явище, а об'єктивний історичний процес. Корені його сягають ще в часи заснування Висунська та Полтавки-Баштанки, де постійно зберігалися традиції предків-бунтарів. З покоління в покоління селяни визнавали тільки таку владу, яка давала землю, волю, визволяла від поміщицького гніту. Одна з головних причин виникнення «республік» крилася у специфіці повстанського руху на Миколаївщині, яка полягала в масовості, високій організованості та впливові есерівських партій. Більша частина селянства Півдня України зрозуміла, що тільки власною боротьбою можна завоювати права на землю. Денікінщина своєю аграрною та національною політикою загострила відносини з селянством до краю, а примусові мобілізації призвели до відкритої збройної боротьби.

Протягом усієї історії Висунська та Полтавки-Баштанки було багато прикладів селянських виступів проти насильства та експлуатації. Особливо ситуація загострювалася в критичні моменти історії: 1905, 1918, 1919 роки. Проте піднесення партизанської боротьби в селах не йшли паралельним курсом. У Висунську найбільший виступ селян відбувся у 1905 р., а в

Полтавці-Баштанці – у 1918 р. Це були роки накопичення досвіду бойових дій, вироблення партизанської тактики ведення війни. В кожному селі знайшлися місцеві активісти, в більшості представники боротьбистів, борбистів та більшовиків, які очолили боротьбу з денікінським режимом. Проте керівні центри були різними. Висунськ мав тісні зв'язки з Херсоном, де головну роль відігравали борбисти, а Полтавка-Баштанка – з Миколаєвом, де керували більшовики. Симбіоз «селянської вольниці» і партійної дисципліни, що була представлена спілкою лівих партій, породив унікальні формування державного типу – Висунську і Баштанську республіки, які зіграли визначну роль у розгромі денікінщини на Півдні України.

Головна причина поразки селянських «республік» також крилася в об'єднанні «селянської вольниці» і партійної дисципліни. Їх спілка не могла існувати довго, бо вони різні за своєю природою, як демократичний початок і диктатура. Між ними постійно точилася боротьба за панування, яка, звичайно, ослаблювала «республіки». Ще однією причиною поразки була боротьба ідеологій – комуністичної (більшовики) та націонал-соціалістичної (боротьбисти). В ході діяльності Висунської і Баштанської республік не було вироблено чітких перспективних завдань. Найближче – боротьба з денікінщиною – було зрозуміле, але подальша доля селян не розглядалася. Відсутність загальної мети не дало «республікам» можливості вийти за межі місцевих інтересів.

Крім названих суб'єктивних причин поразки Висунської і Баштанської республік, були й об'єктивні: природні умови, не вигідні для партизанства (степ), мала кількість озброєння, відсутність військових спеціалістів високого рівня, слабке знання ситуації на фронтах та навкруги, зради заможних селян.

Висунська та Баштанська республіки мали багато спільних рис. Ця подібність – в історії заселення сіл та причинах піднесення повстанського руху, організований характер перших виступів і тяжіння до центру – Херсона або Миколаєва. Проте їх розвиток мав суттєві відмінності. У Висунську була створена типова управлінська структура – уряд «республіки», де переважали боротьбисти та борбисти. У Полтавці-Баштанці прослідковувався військовий ухил, де головну роль відігравав штаб, яким керували борбисти і більшовики.

Незважаючи на державний характер формувань, керівники Висунської та Баштанської республік розуміли, що окремими державами «республіки» ніколи не стануть. Для цього немає ні економічних, ні фінансових, ні територіальних умов. Утворення цих формувань мало завдання об'єднати селян для боротьби з денікінщиною, а не ставати окремими державами. Саме в організації селянських мас для боротьби з денікінщиною полягало головне значення повстанських осередків Півдня України.

РОЗДІЛ 4

СЕЛЯНСЬКА ВОЛЬНИЦЯ ПРОТИ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ

Повстання висунчан та баштанців проти поміщиків та австро-німецької окупації стали справжньою партизанською війною у найтяжчому і найтрагічнішому її варіанті. Військовий досвід, який здобула нескорена селянська вольниця, допоміг у боях за свободу Висунської та Баштанської республік проти денікінщини, але не дав змоги його учасникам врятуватися від тоталітарної репресивно-каральної системи. В кримінальних справах 20-30-х рр. ХХ ст. дії повсталих селян проти різноманітних ворогів були поставлені їм за провини. Проте боротьба продовжувалася. І як колись – в період революційного романтизму, повстанці Баштанки і Висунська піднялись на свою останню боротьбу проти сталінської тоталітарної машини.

Однією з найбільш резонансних справ середини 30-х рр. ХХ ст. на Миколаївщині була справа № 3897 на 18 жителів Миколаївської області, в своїй більшості – учасників селянського повстання проти австро-німецької окупації 1918 р. та Баштанської республіки 1919 р.: М.В. Прядка, О.В. Прядка, А.В. Прядка, Т.О. Логненка, Т.І. Гапішка, О.П. Околота, Н.П. Околота, О.І. Єсипенко, І.І. Казарцева, І.Я. Ткаленка, О.К. Шевченка, З.А. Яшкіна, Н.М. Руденка, К.Ф. Пляко, П.М. Палія, І.В. Сокири, А.М. Музики, Є.М. Воробйова [1]. Матеріали справи висвітлювалися в місцевій та обласній пресі, зокрема в газеті «Під прапором Леніна», заголовки якої носили красномовний характер, що відбивали дух епохи сталінських репресій: «Шкідництво, вбивства, звірячі погроми і нальоти – ось шлях подонків контрреволюційної есерівської організації», «До кінця викривати й розтрощувати подонків контрреволюційної есерівської організації», «Колгоспники артілі «Комінтерн» вимагають ворогів розстріляти», «Ворогів народу суворо покарати», «Ворогів треба знищувати», «Не повернутися ворогам до нашого села» [2].

Справа № 3897 (за сучасною нумерацією – 11017-с), що знаходиться в Архіві Управління служби безпеки України в Миколаївській області нараховує 12 томів на більш ніж 3300 аркушах [3]. Вона була розпочата в 1935 році, вирокі винесені в 1936, переглядалася в 1968–1969 рр., а остаточна крапка стосовно реабілітації всіх 18 фігурантів справи була поставлена у 1990 р.

У 1927-1928 рр. виникли так звані хлібозаготівельні кризи, а у багатьох селах України відбувалося запровадження надзвичайних заходів, фактичне відновлення продрозкладки, адміністративна сваволя, порушення революційної законності, пряме насильство над селянами. Звичайно, це викликало у відповідь – незадоволення і протидію. Мали місце підпалення колгоспних будівель і комор, вбивства комуністів та інших державних активістів, руйнування і спалення їхніх хат та господарств. За офіційними даними, протягом першої половини 1928 р. подібних терористичних актів в Україні було зареєстровано 117, а з жовтня 1928 р. до серпня 1929 р. – 848 [4].

Наприкінці 1927 р. протести селян набули рис стихійних виступів. Селяни були змушені відстоювати права, що надала їм нова економічна політика. Фактично, розпочалося нове протистояння між державою і українським селянством. Якщо в 1927 р. таємним відділом ДПУ було заарештовано лише 13 осіб за належність до так званих «куркульських груп», то вже за перший квартал 1928 р. заарештували 270 селян [5].

У червні 1928 р. В. Балицький надіслав Л. Кагановичу доповідну записку, в якій повідомлялося про спробу об'єднати зусилля робітників і селян проти влади у Миколаєві. Там, через нестаток хліба, почали збільшуватися хлібні черги. 12 липня селяни з навколишніх сіл Миколаєва, які перебували в чергах, стали виявляти обурення не відпусканням хліба. У цей час робітники прямували на завод «Наваль». Поговоривши з робітниками, селяни попрямували до окрвиконкому. Зібрався натовп у кількості 500 чоловік. Деякі робітники, що співчували селянам, говорили: «Від імені робітничого класу ми підтримаємо». Аналогічний випадок безпосереднього звернення селян до робітників відбувся 7 липня у Херсоні, куди на завод ім. Г. Петровського прибула делегація селян із п'яти найближчих сіл у кількості 10 осіб. В обох випадках окрвідділи ДПУ вжили репресивних заходів. Зокрема по Миколаєву, «обережним способом», були заарештовані деякі «підбурювачі» [6].

«Наступ на куркульство» супроводжувався примусовим виселенням, закриттям млинів, антирелігійною пропагандою. Осіб, які виявляли незадоволення, притягували до карної відповідальності. За першу половину 1928 р. тільки таємним відділом ДПУ України було заарештовано 373 селянина, звинувачених у створенні антидержавних селянських груп. У звітах ДПУ з'явився навіть спеціальний розділ «сільська контрреволюція», де містилася з-поміж іншого, інформація про арешт куркульсько-есерівського угруповання в Миколаївському окрузі (8 осіб) [7].

Зовнішній бік колективізації кінця 1929 – початку 1930-го рр. і її примусовий характер добре відомий. Насилля на селі викликало жорстокий супротив селян, різко підірвало виробничі сили, що і змусило московську

владу тимчасово відступити, переклавши провину на місцевих виконавців. Навесні 1929 р. керівництво України виконало план хлібозаготівель за декілька тижнів, лише задіявши в широких масштабах регулярні частини Червоної армії, війська ДПУ та прикордонні загони.

У відповідь – наростав опір селян владі. В перші три місяці 1929 року ДПУ України зареєструвало 144 селянських виступи, а вже у квітні – липні – 329. Тоді ж було арештовано та направлено в табори 1 381 осіб. У кінці літа почалася нова хлібозаготівельна кампанія – і як наслідок – посилювалися хвилювання на селі. В серпні ДПУ зафіксувало 116 виступів, у вересні – 195, а у жовтні – 336 [8].

З 20 січня до 12 лютого 1930 року в Україні відбулося 37 масових виступів селян антиколгоспного спрямування. У них взяли участь 12 тис. селян, із яких заарештовано 11 865. У відповідь на політику «розкуркулення» селяни здійснили 40 терористичних актів (продовжувалися вони і пізніше) [9].

Не залишилися осторонь боротьби з більшовицьким режимом і колишні учасники повстанського руху на Баштанщині. Активну боротьбу М. Прядко, Т. Логненко, І. Казарцев та З. Яшкін розпочали у 1930 р., хоча М. Прядко і раніше виявляв своє приховане або явне невдоволення існуючою владою.

З. Яшків перебував у партії есерів з 1905 р., а в 1917 р. став лівим есером, займаючи ключові пости в губернських партійних структурах. У 1919 році після розколу партії лівих есерів на «інтернаціоналістів» та «боротьбистів» примкнув до останніх. У 1920 р. при ліквідації есерівської партії в Миколаєві заявив, що селянство не підготовлено до сприйняття комуністичних ідей і лише есери зможуть довести селян до справжнього соціалізму. В 1924 р. на з'їзді в Одесі формально порвав з есерівською партією, але продовжував мати зв'язки зі своїми колишніми соратниками [10].

Т. Логненко перебував в партії есерів з 1917 р. і вважав, що в Україні повинен бути такий лад, як в інших буржуазних країнах [11].

І. Казарцев у партії лівих есерів з 1917 р. В 1919 р. на вимогу ЦК ЛСР перебував у Москві [12]. Вважав, що лівоесерівська партія є українською і саме вона повинна змінити більшовицький лад. У 1928 р. Казарцев виступав проти самообкладання, а в 1930 – проти колективізації. При цьому він наголошував, що всіх партизан слід забезпечити хлібом, а то його все одно вивезуть до Росії.

М. Прядко перебував в партії есерів з 1905 р. В 1917 перейшов до лівих есерів. У 1918-1919 рр. був одним із керівників Баштанської підпільної організації в боротьбі з австро-німецькими окупантами та денікінцями. Очолював перший волосний революційний комітет. Боровся

за радянську владу, але проти комуністів. З 1919 р. – член ВКП(б) за даними Баштанського райкому партії України [13]. Проте останні відомості не підтверджуються матеріалами партійного архіву Миколаївської області, стосовно членів ВКП(б) за 1918, 1921 і 1926 рр. [14]. М. Прядко дійсно вступив до лав КП(б)У в 1930 р. [15].

Навесні 1930 р. З. Яшкін, який зустрів у Миколаєві Т. Логненка, запросив його до себе на квартиру. Обговоривши ситуацію, що склалася в Україні, в зв'язку з колективізацією, було вирішено відродити діяльність партії есерів і створити в селах есерівські групи з колишніх учасників повстанської боротьби. Через два тижні до них приєднався М. Прядко, який мав значний досвід терористичної діяльності та організації повстанських загонів проти різних ворогів селянства. Було вирішено розпочати активну боротьбу проти більшовицької влади, не виключаючи використання зброї [16]. При цьому головними завданнями визначили наступні:

1. Відновлення діяльності партії есерів, шляхом збору старих есерівських кадрів та їх організації.

2. Вербування нових членів партії есерів із числа осіб, невдоволених радянською владою.

3. Проведення антирадянської агітації, направленої на дискредитацію заходів партії більшовиків і уряду в сфері колективізації.

4. Проведення шкідництва в колгоспах із метою розвалу їх економічного стану і настрою колгоспників проти колгоспної системи [17].

Незважаючи на вказані завдання, чіткої програми дій прийнято не було, про що неодноразово говорив З. Яшкін. Головна мета – дискредитація колгоспів шляхом агітації була зрозумілою, але в рамках жорсткої суцільної колективізації не давала необхідного результату [18]. М. Прядко вважав, що головним програмним завданням повинно бути відділення України від Росії шляхом збройної боротьби і передача влади до представників партії есерів [19]. Так як «Петро Великий і Катерина II будували державу на кістках українців, а зараз влада на українських кістках будує Біломоро-Балтійський канал» [20]. Ще в 1919 р. М. Прядко із одним із керівників Баштанської республіки П. Туром заявляли на мітингу: «Що нам дадуть комуністи? Ми будемо воювати доки не стане Вільна Україна!» [21].

Практична діяльність І. Казарцева розпочалася з відновлення есерівських зв'язків по Миколаєву, в результаті чого була створено есерівський осередок, куди ввійшли О. Шевченко, П. Недбайло та Є. Дідан, а також з проведення антиколгоспної агітації в с. Старе Горожино. У 1930 і 1931 рр. І. Казарцев тричі збирав збори есерівського осередку, на якому обговорювалися питання зриву колективізації. Була дана установка на

проведення акцій проти хлібозаготівель. У результаті – половина хліба біля с. Горожино залишилась незібраною [22]. В колгоспі «Заповіт Леніна» на площі біля 300 га посівний матеріал загинув, кампанія по збору врожаю була зірвана, мав місце падіж молодняка. В цьому колгоспі І. Казарцев був завгоспом, а О. Шевченко – рахівником [23].

М. Прядко створив есерівський осередок на базі сіл та хуторів: Баштанка, Піски, Зелений Клин, Зелений Гай. До нього ввійшли О. Прядко, Т. Гапішко, О. Околот, Н. Руденко, К. Пляко, П. Палій, І. Сокира, А. Музика та інші. В 1932 р. М. Прядко тричі збирав нелегальні збори осередку, на яких розглядалися питання організаційної роботи щодо зриву колективізації, знищення фуражу, коней та розкрадання зерна [24].

У першій половині 1932 р. М. Прядко склав антибільшовицькі листівки, які були розкидані по Баштанці Т. Гапішко, О. Околотом, О. Прядком та А. Прядком. В серпні 1932 р. І. Казарцев передав М. Прядку 500 листівок із закликами саботувати хлібозаготівлі, що були надруковані в Миколаєві. Вони були розкидані членами есерівського осередку в колгоспі «Комінтерн», по полотну залізничної дороги між станціями Явкино – Горожино та біля хутора Зелений Гай, сіл Інгулка, Бармашове та Привільне. О. Околот отримав від М. Прядка 50 листівок і повинен був їх таємно розповсюдити серед колгоспників. Проте йому вдалося підкинути лише декілька листівок на полі своєї бригади, а інші, боячися викриття, він спалив [25]. Крім того, Н. Руденко особисто написав від руки ряд антибільшовицьких листівок [26], а також виготовив їх на склографі, який взяв у виконкомі [27].

За відомостями С. Довженка (в 1932 р. – секретаря більшовицького партійного осередку в с. Баштанка), перед початком хлібозбиральної кампанії в колгоспному клубі з'явилися листівки контрреволюційного змісту: «Селяни не здавайте хліб, а то Вам загрожує голод і смерть!» Такі ж листівки були розкидані по залізничному полотну, а в деяких колгоспників були цілі пачки листівок [28]. Сам С. Довженко також перебував під впливом есерівської групи М. Прядка і отримував під час голодомору від них зерно. Взагалі, складається враження, що під контролем групи М. Прядка перебував весь більшовицький осередок Баштанки. Так як, більшість більшовиків села виступили проти хлібозаготівель, за що пізніше були виключені з партії [29].

Загалом листівки розповсюджувалися два рази: перший – перед першотравневими святами у квітні 1932 р., а другий – у серпні 1932 р. [30].

У 1929 р. М. Прядко, при проведенні хлібозаготівель в с. Явкино, глузував і знущався над членами колгоспу і фактично, зірвав державний план щодо заготівлі. За наказом М. Прядка, П. Палій жорстоко проводив хлібозаготівлі в с. Бармашове: бив скло у вікнах, розвалював печі, зривав

поли, таким чином, настроюючи селян проти більшовицької влади. Пізніше, Палій був навіть усунений від проведення хлібозаготівель [31]. У 1932-1933 рр. М. Прядко організував систематичне викрадення хліба з колгоспу «Комінтерн», де з 1933-1934 рр. головою колгоспу був його брат О. Прядко, а в 1932 – Марко Никифор. Розкраданням зерна займалися Т. Гапішко (комірник), О. Околот, Н. Околот, А. Прядко та інші. Всього було вкрадено 10 возів зерна вагою понад 200 центнерів. Викрадений хліб продавали на базарі, а також розподіляли серед своїх (колишніх повстанців). Частина викраденого хліба пізніше була знайдена у трьох ямах у Гапішко та в одній у Гуслова. Подібні дії есерівської групи привели до того, що Баштанка у 1932 р. не виконала плану хлібозаготівель і була занесена на «чорну дошку» [32]. Загальні втрати по колгоспу «Комінтерн» становили 22 351 крб, колгоспникам не було виплачено 20149 крб. На трудовень за 1934 р. платили 10 коп замість запланованих 55. 180 селянських господарств вийшли з колгоспу [33].

Не дивно, що О. Прядко, боячись переслідувань з боку радянської влади, за піддробленими документами втік із села [34]. Допоміг йому в цьому О. Єсипенко, надавши чисті бланки з колгоспу «Червоний партизан». Проти М. Прядка та його однодумців було заведено кримінальну справу. Однак члени есерівського осередку викрали її з приміщення народного суду і спалили, хоча за деякими відомостями викрадення здійснила дружина М. Прядка [35]. Крім того, групою М. Прядка в 1935 р. було підготовлено вбивство начальника Баштанського РВ НКВС Петровського, який займався розслідуванням справи організації [36]. Проте здійснити його не вдалося.

Повстанській групі М. Прядка не вперше було брати участь у військових та терористичних діях проти представників владних режимів. Так, як баштанський повстанський загін був відомим не лише військовими діями проти австро-німців, денікінців, а й більшовиків. У червні 1919 р. за декілька місяців до захоплення Полтавки-Баштанки денікінськими військами, до села прибуло 6 червоноармійців 13 стрілецького полку, які перевозили касу 15 Сиваської дивізії, що відступала з Криму і звернулися до голови волревкому М. Прядка з проханням організувати ночівлю. Їх розмістили у двох квартирах. М. Гурова і двох червоноармійців поселили в будинку Скрипки, а комісара і ще двох бійців розмістили в домі І. Сокири в Реп'яшках (назва однієї з віддалених частин Полтавки-Баштанки) [37]. Ввечері червоноармійці, за винятком Гурова, зібралися в І. Сокири. Туди ж підтягнулися члени загону М. Прядка – М. Дубогрій, П. Дубогрій, І. Двірський, К. Бондаренко, І. Береза, Я. В'язовський (загинув в боях за Баштанську республіку), П. Палій [38]. Вони спочатку споїли червоноармійців, а потім п'ятьох із них, що перебували в будинку

Сокири розстріляли в сараї. Розстрілювали червоноармійців М. Дубогрій та І. Двірський [39]. З вбитих було знято одяг (шкіряні тужурки, кожух) і розподілено між учасникам розстрілу. Труп, за наказом М. Прядка, С. Мальченко, П. Дубогрій та І. Береза вивезли за село до глинища і закопали. Через два дні небіжчики були знайдені і похоронені. На мітингу говорили, що вбиті були комуністами – командирами Червоної армії [40]. М. Гуров з червоноармійською частиною, що вночі проходила через Полтавку-Баштанку, виїхав за її межі, а коли повернувся через три дні, то дізнався про вбивство бійців і комісара.

Також, повстанський загін Руденка-Прядка брав участь у 1919 р. в розгромі комуністичного продзагону Рафаїлова в с. Бармашово [41]. Загін Рафаїлова налічував 100 бійців і був створений для вилучення хліба і боротьби з бандитизмом на Півдні України. Червоноармійці прибули в Явкино і наклали на населення контрибуцію в сумі 200 тис. крб. Простоявши в Явкино 5-6 днів, вони виїхали до с. Бармашове [42].

«Полповання» за червоноармійським загоном Рафаїлова-Богодурова розпочали повстанці з Баштанки. В перших числах травня 1919 р. в с. Новопавлівка прибув загін баштанців на чолі з М. Прядком, Тесельком та Гайдуком. Було зібрано сход мешканців села, на яких М. Прядко пояснив, що з'явилася банда комуністів, що грабує селян і хто бажає, той може вступити до загону баштанців для боротьби з бандитами. Охочих назбиралося 20 осіб, яким видали зброю. Пізніше, повсталі направилися до Новоіванівки, де об'єдналися з так званою Баштанською ротою в кількості 50 осіб із двома кулеметами (її очолював Н. Руденко, який на той час служив у Григор'єва). З Новоіванівки виїхали до Явкиного, де до них ще приєдналися партизани. Загальна кількість повсталих налічувала 100 осіб з двома кулеметами. Саме такими силами об'єднаний повстанський загін розгромив червоний загін Рафаїлова в с. Бармашово. 17 (за іншими даними 27) червоноармійців було вбито, 15 поранено, а останні забрані в полон і передані в Зміївськ до отамана Григор'єва [43]. Кількість повстанців, які загинули під час бою не вказується, відоме лише прізвище Донченка [44].

Загін М. Прядка брав участь у розгромі німецької колонії Нейкарлсруе та нападі на єврейську колонію Добре. Ряд свідків і сам М. Прядко підтверджують ці факти. В 1919 р. М. Прядко і П. Тур організували напад на німецьку колонію Нейкарлсруе. Було зібрано населення колонії, які повинні були принести золото і срібло. В місцеву школу зігнали декілька десятків жителів колонії, кинули бомбу і розстріляли 40-50 осіб. Після цього було вчинено розгром. Нападники брали все, що хотіли [45].

Навесні (орієнтовно 10-15 травня) 1919 р., було здійснено наліт на єврейську колонію Добра. В колонії було знищено 50-100 євреїв і вчинено погром [46]. Проте за іншими, більш достовірними відомостями, все населення Доброї було зібрано в один двір. Над їх головами було пущено чергу з кулемета, і озвучено наказ видати комуністів. Колоністи привели трьох комуністів, які були тут же розстріляні [47]. Частина жителів колонії втекла в найближчі села, розповсюдивши панічні чутки про знищення десятків євреїв. Можливо, свідки плутають дві події: напад баштанського загону М. Прядка з метою пошуку комуністів і комсомольців і погром, зі знищенням місцевого населення, який вчинили в колонії Добра відступаючі григор'ївські частини [48]. Враховуючи те, що єврейські колонії Єфінгар та Добре були базами антиденікінського селянського повстанського руху після розгрому Висунської та Баштанської республік, проблематично, що місцеве населення активно займалося єврейськими погромами.

Ще більш фантастичним виглядає звинувачення групи М. Прядка у відкритому розбої, коли в 1923 р. Семеновим, Шаповаловим, Мірошніченком і Змієвським нібито було проведено розстріл єврея-торговця, в якого забрали два тюки мануфактури [49].

Інша справа – терористична діяльність проти представників силових структур та органів влади. В 1923 р. Т. Гапішком, П. Палієм та К. Пляком у лікарні було здійснено вбивство уповноваженого Миколаївського карного розшуку Ігнатієва, що був у Баштанці за службовими справами [50]. На наступний день, за підозрою були заарештовані жителі Баштанки брати Услові, В. Скрипка і Є. Сербул. Затримані поставили ультиматум: або їх звільнять, або вони видадуть справжніх вбивць Ігнатієва. М. Прядко особисто керував нападом на міліцію, де були розстріляні затримані [51]. При цьому нападники підняли паніку, що на міліцію напала банда [52]. Також повстанською групою були розстріляні брати Коваленки, яких повинні були арештувати за підозрою щодо участі в контрреволюційній організації [53].

Головні завдання повстанської есерівської групи, якою керував М. Прядко були такими:

1. Проведення есерівської агітації серед селян, шляхом критики політики більшовицької партії.
2. Притягнення на свій бік інших осіб і залучення їх в організацію.
3. Розповсюдження листівок у Баштанці та навколишніх населених пунктах.
4. Систематичне проведення в колгоспах роботи, спрямованої на підрив соціально-економічного устрою.
5. Проведення організованого розкрадання колгоспного майна [54].

Таким чином, ми можемо констатувати факт, що на території Баштанського району протягом майже двох десятиріч, звичайно, з перервами, діяла повстанська група, що боролася проти різних антиселянських режимів. Одним із її керівників був М. Прядко.

Загальна діяльність повстанського загону М. Прядка (діяв з 1918 р. в кількості біля 100 осіб) у боротьбі проти більшовицької влади з 1919 до 1920 рр. зводилася до наступного:

1. Відкрита збройна боротьба проти Червоної армії, шляхом створення повстанських загонів і направлення їх до Григор'єва.

2. Організація погромів із метою пошуку комуністів, комсомольців та активістів у колоніях Новополтавка, Добре та Нейкрлсруе, що супроводжувалися розстрілами.

3. Розгром комуністичного продзагону Рафаїлова в с. Бармашове, де було знищено 17 (27) червоноармійців.

4. Розстріл п'яти комуністів у будинку І. Сокири та трьох в домі Д. Гуца.

5. За 1919-1920 рр. було розстріляно та знищено в боях біля 100 комуністів, комсомольців та червоноармійців [55].

З 1920 до 1929 року група М. Прядка організувала комуністичний, а фактично, повстансько-есерівський осередок і продовжила вже терористичну боротьбу проти більшовицького режиму. У 1929 було ліквідовано міліціонера Маринина, вчителя Ситченка та інших. Всього здійснено біля 30 терористичних актів, які закінчилися вбивствами [56].

З 1930 до 1935 року було організаційно оформлено есерівський осередок, проводилися нелегальні збори і засідання. М. Прядко різними способами просував учасників організації на керівні посади в колгоспи, сільради та інші районні керівні структури. Головна діяльність була направлена на розвал колгоспів, шляхом знищення коней, підпалів та розкрадання хліба, розповсюдження листівок, терору проти активістів. У 1934 р. членами есерівського осередку в колгоспі «Комінтерн» було спалено необмолоченої пшениці з 200 га [57].

У 1930 р. М. Прядко, Д. Гуц, М. Рижик, К. Пляко організували озброєний загін, який мав через Чорний ліс перейти кордон із Польщею. За свідченнями І. Ткаленка, М. Прядко планував повстанський похід на Польщу, висловлюючи думку, що при владі в Україні знаходяться поміщики, які душать селян і треба буде з ними повоювати [58]. Було зібрано ряд колишніх повстанців на хуторі Зелений Клин. Акція не вдалася, так як збір було розігнано представниками ДПУ.

Повстанська діяльність загону М. Прядка проти австро-німців та денікінців була оцінена тогочасним режимом. У 1929-1932 рр. за результатами матеріалів Баштанської районної партизанської комісії М. Прядка, О. Прядка, А. Прядка, Т. Галішка, О. Околот, Н. Околот,

О. Єсипенка, І. Казарцева, І. Ткаленка, О. Шевченка, Н. Руденка, К. Пляко, П. Палія, А. Музику, Є. Воробйова було визнано червоними партизанами. А М. Прядка, А. Музику і О. Шевченка – керівниками партизанських загонів [59].

Достатньо активна антибільшовицька діяльність повстанської групи М. Прядка була «замічена» відповідними органами. Влітку 1935 року органи НКВС «констатували», що на території Миколаївської області «нелегально діє підпільна контрреволюційна організація есерів». Активні члени організації в основному проживали на території Баштанського району – 27 осіб, міста Миколаєва – 5 осіб, Новобузького району – 1 особа. Арешти «активістів» розпочалися на початку літа і були завершені восени 1935 року. До відповідальності було притягнуто, на той час, інваліда 2-ї групи, пенсіонера за непрацездатністю Прядка Михайла Власовича, понад 20 колгоспників із різних колективних господарств Баштанщини і декількох робітників із міста Миколаєва: завідуючого школою села Єфремівка Новобузького району Шевченка Омеляна Кіндратовича, голову колгоспу «Зелений Гай» Баштанського району Єсипенка Олександра Івановича, голову сільської ради села Явкино Баштанського району Пляка Корнія Фомича та інших. А також колишніх жителів Баштанки, що в 1935 р. проживали за межами Миколаївської області та України – Прядка Олексія Власовича (мешкав у Казахстані), Яшкіна Зіновія Андрійовича (у Дніпропетровській області), Музику Андрія Михайловича (у Вірменії), Гапішко Тимофія Ісаковича (у Грузії), заарештували за їх місцем роботи і перевезли етапом до Баштанки. Заарештованим слідчі органи НКВС пред'явили різні звинувачення, основними з яких були: ведення активної боротьби проти радянської влади, створення контрреволюційної повстанської організації есерів на території Баштанки та сусідніх районів, розклад і дискредитація колгоспів шляхом розкрадання соціалістичного майна, організація незадоволених колгоспників шляхом витіснення на другий план ударників і заохочення ледарів, організація повстанського загону з метою переходу на бік Польщі [60].

Керівником організації було названо М. Прядка. Слідчі органи ставили йому за провину те, що, будучи членом партії есерів, він одночасно знаходився в рядах ВКП(б), де вміло «використовував» своє становище голови районної партизанської комісії, обробляв кримінальні та контрреволюційні елементи, ставлячи на меті втягнути їх у компартію. З 1931 до 1935 року регулярно «проводив і організовував» нелегальні наради учасників створеної ними контрреволюційно-есерівської групи, розповсюджував контрреволюційні листівки, підтримував зв'язок із есерівськими діячами міста Миколаєва. Під час хлібозаготівельної

кампанії організував буксирні бригади з числа учасників групи й інших контрреволюційних елементів, яким давав настанову: при проведенні хлібозаготівлі – масово бити селян, руйнувати будівлі. Добивався розташування в колгоспі «Комінтерн» села Баштанки учасників своєї групи.

Маючи таку інформацію про члена партії М. Прядка, бюро Баштанського райкому партії 27.06.1935 року прийняло рішення: «Виключити з партії Михайла Власовича за розвал колгоспу «Комінтерн», організацію крадіжки хліба, участь у контрреволюційних днях, вбивстві чотирьох комуністів та написанні терористичних листівок» [61].

Далі, справа набула ще більшого розмаху. В результаті перевірок з членів ВКП(б) було виключено 27 мешканців Баштанки, які так чи інакше були причетні до есерівської групи М. Прядка:

1. Безручко Яків Іванович.
2. Беребен Григорій Олексійович.
3. Бондаренко Михайло.
4. Гулак Яків Андрійович.
5. Гуц Данило Сергійович.
6. Гуц Дем'ян Давидович.
7. Довженко Степан.
8. Дуб'яга Семен Омелянович.
9. Залізний Семен Олексійович.
10. Єсипенко Феодосій Іванович.
11. Литвинов Федір Прокопійович.
12. Мусієнко Афанасій Гаврилович.
13. Мусієнко Євтух Данилович.
14. Недбайло Петро Кіндратович.
15. Околот Никифор Павлович.
16. Онищенко Афанасій Несторович.
17. Пиковець Павло Олександрович
18. Плужник Юхим Афанасійович.
19. Пляко Корній Фокич.
20. Прядко Андрій Власович.
21. Прядко Михайло Власович.
22. Прядко Олексій Власович.
23. Рижик Михайло Олександрович.
24. Смола Григорій Іванович.
25. Тимошенко Данило Леонтійович.
26. Чаус Прокопій Денисович.
27. Чембир Яків Макарович [62].

Крім цього, в серпні – вересні 1934 р. Баштанська районна партизанська комісія позбавила звання червоного партизана, наступних осіб:

- Музику і Ткаленка – за участь у бандах Григор'єва.
- О. Прядка, Т. Гапішка, І. Казарцева – за незначну участь в партизанському русі.
- Н. Руденка – за участь в ліквідації червоноармійського загону Рафаїлова.
- А. Прядка – за систематичне п'янство та спекуляцію.
- Н. Околота – як особу, що примазалась до партизанського руху і не мала з ним нічого спільного.
- П. Палія – як кримінального злочинця, якого засуджували десятки разів [63].

Не менш серйозні звинувачення ставилися органами НКВС іншим заарештованим. Так, завгоспу миколаївського хлібозаводу І. Казарцеву до провини ставилося те, що він був керівником есерівської групи в Миколаєві і підтримував тісний зв'язок із Баштанською організацією. О. Шевченку те, що він проводив контрреволюційну роботу на території Новобузького району, на колгоспних зборах ставив конкретні завдання проведення підривної роботи в колгоспах, розповсюджував листівки. Голові колгоспу «Червоний партизан» О. Єсипенку те, що він виголошував «контрреволюційні промови» проти радянської влади. Касиру колгоспу «Політвідділ» Н. Руденку те, що він керував розгромом комуністичного загону в селі Бармашове. Завідуючому базою А. Музиці те, що свого часу він був «організатором» погромів єврейського населення в місті Новий Буг [64].

Дуже швидко органами НКВС були знайдені свідки, які стверджували, що заарештовані вели роботу проти колективізації, намагалися розвалити колгоспи з середини, зірвали хлібозаготівлю, знищили колгоспний хліб шляхом підпалу, переконували колгоспників у тому, щоб вони не здавали хліб державі, під час хлібозаготівлі утискали колгоспників із метою викликати їх незадоволення радянською владою та проводили агітацію проти вступу до колгоспів [65]. Свідки показували бланки листівок, які на їх думку, безумовно, належали заарештованим.

Була проведена також велика агітаційна робота для того, щоб із звинувачених зробити не захисників селян, якими вони, до речі, й були, а запеклих ворогів народу. На території колгоспів, де раніше проживали заарештовані, проводилися об'єднані збори колгоспників. Так, на зборах селян із колгоспів «Червоний промінь», «Ленінський елеватор» було прийнято рішення про те, що до заарештованих потрібно застосувати вищу міру соціального захисту – розстріл, а сім'ї ворогів народу вислати за межі України [66].

Судове засідання Одеського обласного суду, що проходило з січня до лютого 1936 року, звинувачувало підсудних у «контрреволюційній діяльності». Звинувачення підтримало 56 свідків [67], які у виступах розкривали «жахливу шкідницьку діяльність» фігурантів справи.

Вироком спецколегії Одеського обласного суду від 23 січня – 3 лютого 1936 року були засуджені:

1. Яшкін Зіновій Андрійович, 1888 р. н., уродженець села Барвінське-Леніно Привільнянського району Одеської області, українець, освіта середня, службовець, працював юристконсулом Азотно-тукового комбінату міста Каменське Дніпропетровської області, одружений, раніше перебував у партії есерів, не судимий.

Засуджений за ст. 54-2, 54-11 з санкції ст. 54.2 КК УРСР на 10 років ВТР, у відповідність зі ст 29. п.п. «а», «б», «в» КК УРСР позбавлений прав терміном на 5 років, з конфіскацією майна.

2. Логненко Трохим Олександрович, 1876 р. н., уродженець села Калініно Миколаївського району Миколаївської області, українець, з початковою освітою, службовець, працював комендантом у гуртожитку заводу ім. А. Марті, одружений, раніше перебував у партії есерів, не судимий.

Засуджений за ст. 54-2, 54-11 з санкції ст. 54.2 КК УРСР на 8 років ВТР, у відповідність зі ст 29. п. п. «а», «б», «в» КК УРСР позбавлений прав терміном на 5 років, з конфіскацією майна.

3. Прядко Михайло Власович, 1887 р. н., уродженець і житель с. Баштанка Одеської (нині – Миколаївської області), українець, із селян-середняків, з початковою освітою, раніше перебував у партії есерів, виключений із членів ВКП(б) у зв'язку із теперішньою справою, раніше не судимий.

Засуджено за ст. 54-2, 54-11 з санкції ст. 54.2 КК УРСР як невинного класового ворога і особливо небезпечного соціального елемента до вищої міри покарання – розстрілу, з конфіскацією майна, що йому належить.

4. Казарцев Іван Іванович, 1884 р. н., уродженець села Нова Одеса, Новоодеського району Миколаївської області, українець, з початковою освітою, працював завгоспом хлібозаводу в м. Миколаєві, одружений, раніше перебував у партії есерів, не судимий.

Засуджений за ст. 54-2, 54-11 з санкції ст.54.2 КК УРСР до 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна, у відповідність з пп. «а», «б», «в» ст. 19 КК УРСР з поразкою у правах терміном на 5 років.

5. Шевченко Омелян Кіндратович, 1893 р. н., уродженець м. Херсону, українець, з середньою освітою, із куркулів, службовець, до арешту працював завідувачим школою в с. Єфремове Баштанського району, б/п, не судимий.

Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення)

Засуджений за ст. 54-2, 54-11 з санкції ст. 54.2 КК УРСР до позбавлення волі терміном на 6 років із конфіскацією майна.

6. Гапішко Тимофій Ісакович, 1889 р. н., уродженець і житель с. Баштанка Баштанського району, українець, із селян-бідняків, колгоспник, одружений, з початковою освітою, раніше перебував у партії есерів, був засуджений в 1933 р. за розкрадання хліба до 2 років ВТР, звільнений достроково.

7. Околот Омелян Павлович, 1898 р. н., уродженець і житель с. Баштанка того ж району, із бідняків, член колгоспу, малописьменний, одружений, був членом КП(б)У – виключений, раніше не судимий.

8. Прядко Антон Власович, 1904 р.н., уродженець і житель с. Баштанка того ж району, українець, колгоспник, одружений, б/п, раніше не судимий.

Кожний засуджений за ст. 54-2, 54-1 з санкції ст. 54.2 КК УРСР до позбавлення волі терміном на 6 років із конфіскацією майна, що їм належить.

9. Єсипенко Олександр Іванович, 1892 р. н., уродженець с. Баштанка, житель хутора Зелений Клин того ж району, із бідняків, голова правління колгоспу «Червоний партизан», українець, з початковою освітою, одружений, б/п, був засуджений у 1926 р. за хуліганство.

10. Ткаленко Ісидор Якович, 1892 р. н., уродженець і житель хутора Зелений Клин Баштанського району, службовець, працював завідуючим лабораторією колгоспу «Червоний партизан», українець, одружений, з середньою освітою, був засуджений у 1926 р., служив у царській армії.

Кожний засуджений за ст. 54-2, 54-11 з санкції ст. 54.2 КК УРСР до позбавлення волі терміном на 5 років із конфіскацією майна, що їм належить.

11. Воробйов Єрмолай Матвійович, 1891 р. н., уродженець м. Миколаїв, із робітників, українець, з початковою освітою, працював парторгом колгоспу «Комінтерн», виключений із членів КП(б)У в зв'язку зі справою, раніше не судимий.

Засуджений за ст. 54-12 КК УРСР до позбавлення волі терміном на 3 роки.

12. Околот Никифор Павлович, 1899 р. н., уродженець і житель с. Баштанка того ж району, із селян-середняків, українець, одружений, з початковою освітою, раніше не судимий, виключений із членів КП(б)У.

13. Музика Андрій Михайлович, 1891 р. н., уродженець і житель с. Піски Баштанського району, із селян-бідняків, працював наймитом, одружений, виключений із членів КП(б)У за службу в банді Лушняка, раніше не судимий.

Кожний засуджений за ст. 54-2, 54-11 з санкції ст. 54.2 КК УРСР до позбавлення волі терміном на 7 років із конфіскацією майна.

14. Палій Пантелій Микитович, 1890 р.н., уродженець і житель с. Баштанка того ж району, українець, із селян-середняків, малописьменний, б/п, раніше був засуджений за хуліганство, працював в колгоспі «Комінтерн».

15. Руденко Нестор Михайлович, 1896 р.н., уродженець і житель с. Баштанка того ж району, українець, гр-н СРСР, одружений, раніше примикав до партії есерів, перебував членом КП(б)У, виключений у 1930 р., раніше не судимий.

16. Пляко Корній Фокич, 1893 р.н., уродженець с. Баштанка, житель с. Явкино Баштанського району, українець, одружений, освіта початкова, перебував у партії есерів, а з 1930-1935 – член КП(б)У, виключений, працював головою Явкинської с/р, раніше не судимий.

17. Сокир Ісак Васильович, 1895 р.н., уродженець с. Баштанка, житель с. Зелений Гай Баштанського району, із селян-бідняків, українець, з початковою освітою, одружений, раніше не судимий.

18. Прядко Олексій Власович, 1897 р.н., уродженець с. Баштанка, українець, одружений, з початковою освітою, був членом ВКП(б), виключений, раніше не судимий.

Кожний засуджений за ст. 54-2, 54-11 з санкції ст. 54.2 КК УРСР до 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна, що їм належить, у відповідність з п. п. «а», «б», «в» ст 19 КК УРСР з поразкою в правах терміном на 5 років [68].

Під час суду були звільнені з-під арешту завідуючий фермою села Старосолдатське Палій Олексій Володимирович, садівник колгоспу імені Сталіна Чайка Антон Юхимович, колгоспник колгоспу «Зелений Гай» Ганниченко Петро Калинович, рахівник Миколаївської школи морських льотчиків Бутенко Тихін Герасимович, завідуючий магазином міста Миколаєва Бутенко Дмитро Герасимович, колгоспники колгоспу «Комінтерн» Семиліт Порфирій Іванович, Гапішко Іван Ісакович, колгоспник колгоспу «Червоний партизан» Воронюк Михайло Семенович [69]. Розслідування кримінальної справи № 3897 на певний час було припинено, але дуже скоро продовжилось.

11 вересня 1937 року з Наркомату НКВС України до всіх обласних управлінь надійшла телеграма за № 83798, яка зобов'язувала співробітників відомства «негайно приступити до рішучого розгрому антирадянського есерівського підпілля, ліквідувати всі агентурні справи щодо есерів, піддати арешту всіх колишніх членів ЦК губернських, окружних, повітових комітетів партії соціалістів-революціонерів, заарештувати всіх есерів, що повернулися зі заслання і таборів» [70].

Розгорнувся новий виток репресивно-каральної системи. Більшість справ засуджених у 1936 р. була переглянута. Так, на засіданні трійки

НКВС Західносибірського краю від 13 жовтня 1937 р. до розстрілу було засуджено Яшкіна Зіновія Андрійовича, Казарцева Івана Івановича, Палія Пантелія Микитовича, Логненка Трохима Олександровича. За рішенням трійки НКВС Далекосхідного краю від 20 листопада 1937 р. до розстрілу засудили Сокиру Ісака Васильовича, а трійкою НКВС Новосибірської області від 8 грудня 1937 р. – Ткаленка Ісидора Яковича. На засіданні трійки НКВС Амурської області від 26 березня 1938 р. до розстрілу було засуджено Музику Андрія Михайловича [71].

Почали фабрикуватися нові справи, які в наш час мають нумерацію: 1440-с, 4575-с, 2417-с, 2212-с, 2069-с. Органами НКВС було заарештовано ще 34 особи, так званих, членів есерівської організації. Слідчі НКВС робили все для того, щоб тісно зв'язати вказані справи зі справою № 3897. Так, за справою № 7505 (нова нумерація – 2212-с) було заарештовано 7 мешканців Баштанського району. Це колгоспник колгоспу «Заповіт Леніна» с. Горожино Швець Єгор Романович; директор Горожинівської неповної середньої школи Козло Олександр Іванович; вчитель школи № 1 с. Привільне Бабаєв Сергій Миколайович; вчитель школи с. Леніно Бабаєв Гаврило Миколайович; колгоспник Дідан Єгор Олександрович; овочівник колгоспу «Заповіт Леніна» Калашник Кіндрат Мойсейович; інспектор райфінвідділу Москаленко Андрій Єфремович. Слідчі НКВС вважали керівником організації в с. Горожино Є. Дідана. На їх думку, після арешту І. Казарцева і О. Шевченка у 1935 р., в с. Горожино продовжувала діяти есерівська організація, що налічувала 40 осіб. Після арешту О. Шевченка, Є. Дідан «проінформував» організацію про те, що потрібно вести себе дуже обережно, щоб не бути викритими. Вважалось, що члени організації вели контрреволюційну діяльність на власних робочих місцях. Так С. Бабаєв проводив контрреволюційну роботу в школі серед учнів, вихваляючи капіталістичний лад західних держав, розповсюджував контрреволюційні наклепи на Радянський Союз. Есерівська організація ставила собі на меті – повалити радянську владу, відокремити Україну від СРСР і встановити буржуазний лад. Для практичного здійснення своїх завдань «організація проводила роботу з насадження повстанських кадрів та підготовці збройного повстання проти радянської влади». Члени організації постійно поновлювали свої ряди, вербуючи нестійких громадян до лав організації [72]. Слідчі надто квапилися, фабрикуючи вказану справу. Адже після рішення трійки НКВС Миколаївської області від 27 квітня 1938 р., що засудила всіх заарештованих до розстрілу за ст. 54-10 (Ч. 2), 54-11 КК УРСР, заднім числом (29 квітня, 25-27 травня 1938 р.) були оформлені протоколи допитів та ставок віч-на-віч [73]. Рішення про розстріл було виконано стосовно всіх семи засуджених 12 вересня 1938 р. [74].

16 квітня 1957 р. Управлінням КДБ при РМ УРСР по Миколаївській області було винесено заключення стосовно справи № 7505. Враховуючи, що показання засуджених були сфальсифіковані після рішення трійки, вважаємо, «архівно-слідчу справу № 7505 щодо звинувачення Є. Швеця, О. Козло, С. Бабаєва, Г. Бабаєва, Є. Дідана, К. Калашника А. Москаленка, надати прокурору Миколаївської області на предмет опротестування рішення трійки стосовно їх засудження від 24 квітня 1938 р. і припинення справи у зв'язку з відсутністю складу злочину в діях засуджених» [75].

12 листопада 1968 р. справа № 3897 на М. Прядка та інших учасників есерівської групи була направлена на додаткове розслідування начальнику УКДБ при РМ УРСР по Миколаївській області полковнику П. Семенову [76]. 20 листопада 1968 р. вона була прийнята до виробництва [77].

З 18 фігурантів справи вдалося допитати лише Є. Воробйова, який заявив, що був засуджений неправильно, так як про існування есерівської організації і злочинну діяльність засуджених нічого не знав. Свої попередні свідчення не підтвердив і заявив, що вони у протоколах допитів і судового засідання були записані неточно [78].

Передопитати останніх фігурантів справи не вдалося. М. Прядко був розстріляний за рішенням суду в 1937 р. І. Сокира, А. Музика, І. Казарцев, З. Яшкін, Т. Логненко, І. Ткаленко, П. Палій у 1937-1938 рр., перебуваючи в місцях позбавлення волі, були повторно засуджені та за постановами трійок розстріляні. О. Прядко, А. Прядко, Н. Околот, О. Шевченко, Т. Гапішко, О. Єсипенко вже померли. Місце знаходження О. Околота, К. Пляко та Н. Руденка встановити органами слідства не вдалося [79]. Тому дослідження велося за архівними матеріалами справи № 3897 і новими допитами деяких колишніх свідків, що залишилися живими після дій репресивно-каральної системи та Великої Вітчизняної війни.

Свідок У. Ситников показав, що М. Прядко брав участь у створенні Баштанської роти в 1918 р., але сам у складі цієї роти у військах Григор'єва не служив. У роті з числа засуджених служили Н. Руденко і К. Пляко, але вони боролися за радянську владу. В 1919 р. рота під командуванням Руденка розгромила загін Рафаїлова в с. Бармашове, так як прийняла останніх за бандитів. Свої попередні свідчення, стосовно того, що Баштанська рота боролася проти радянської влади Ситников не підтвердив, пославшись на те, що його попередні свідчення були записані невірно [80].

В. Двірський загалом підтвердив факти розкрадання зерна в колгоспі «Комінтерн», які здійснювалися засудженими М. Прядко, А. Прядко, К. Пляко, Т. Гапішко, Н. Околотом, О. Околотом [81].

І. Петренко заявив, що про злочинну діяльність засуджених нічого не знає. Свої попередні свідчення стосовно антирадянської діяльності А. Музики не підтвердив, пославшись на те, що таких свідчень ні в суді, ні під час слідства не давав [82].

Я. Райхельхауз, пославшись на слабку пам'ять, заявив, що не пам'ятає, чи брав участь А. Музика в єврейському погромі в м. Новий Буг і чи виступав він проти хлібозаготівель. За вказаною вище причиною, свої попередні свідчення не підтвердив [83].

Г. Скидан охарактеризував засуджених із позитивного боку і не підтвердив свої попередні свідчення [84].

Свідки Ф. Крамаренко, А. Крамаренко, В. Пугачов, М. Семиліт, Ф. Гончар, А. Ус, Є. Ус, В. Ляшенко, В. Гапішко свої попередні свідчення не підтвердили [85].

Повторно були допитані А. Трибрат, І. Трибрат, Д. Книжник, А. Вилкул, А. Доценко. Але ніхто з них не дав свідчень про антирадянську діяльність засуджених [86].

Усі перераховані вище свідки і засуджений Є. Воробйов, пояснюючи причину зміни ними своїх попередніх свідчень, заявили, що в 1935-1936 рр. їх свідчення записувались невірно, протоколи вони підписували не читаючи. А в судовому протоколі їх свідчення також були вписані невірно.

У результаті проведення додаткового слідства було встановлено, що в зв'язку зі смертю засуджених і основних свідків, а також давністю подій, окремі епізоди звинувачення, які недостатньо коректно були сформульовані за вироком, конкретизувати і уточнити не виявляється можливим [87].

Незважаючи на вказані результати дослідження, постанова від 11 грудня 1969 р. носить, як на нас, дивний характер. Керуючись ст. 386 КПК УРСР, виробництво в порядку нагляду за справою № 3897 припинити, так як М. Прядко та інші фігуранти справи (всього 18 осіб) Одеським обласним судом у 1936 р. були засуджені правильно [88]. І як наслідок – реабілітації не підлягають.

І лише судові засідання в м. Києві 17 липня 1990 р., розглянувши матеріали справи № 3897 та вирок спецколегії Одеського обласного суду від 3 лютого 1936 р., прийняло ухвалу:

Матеріалами справи не доведена провина М. Прядко, А. Прядко, Т. Гапішко, К. Пляко, П. Палія та Н. Околоту у розкраданні зерна із колгоспу «Комінтерн» і в шкідницькій діяльності щодо колгоспу.

Крім того, М. Прядко, Т. Гапішко, Н. Руденко, К. Пляко, П. Палій, І. Сокир та А. Музика були засуджені за епізодами злочинів, що були скоєні ними в період громадянської війни і до 1 січня 1923 р. необ-

грунтовано, так як у відповідності до п. 4 постанови Президії ЦВК СРСР від 2 листопада 1927 року «Про амністію в ознаменування десятиріччя Жовтневої революції» всі засуджені звільняються від відповідальності за вироками судів за контрреволюційну діяльність, що мала місце під час громадянської війни до 1 січня 1923 року.

Виходячи із сказаного, судова колегія знаходить, що засудження всіх осіб за злочини, що передбачені ст. 54-2, 54-11, 54-12 КК УРСР необґрунтоване.

Керуючись ст.ст. 393, 394 КПК УРСР судова колегія визначила:

Вирок спецколегії Одеського обласного суду від 3 лютого 1936 р. стосовно Яшкіна Зіновія Андрійовича, Логненка Трохима Олександровича, Прядка Михайла Власовича, Казарцева Івана Івановича, Шевченка Омеляна Кіндратовича, Гапішко Тимофія Ісаковича, Околота Омеляна Павловича, Прядка Антона Власовича, Єсипенка Олександра Івановича, Ткаленка Ісидора Яковича, Воробйова Єрмолая Матвійовича, Околота Никифора Павловича, Музики Андрія Михайловича, Палія Пантелія Микитовича, Руденка Нестора Михайловича, Пляко Корнія Фокича, Сокира Ісака Васильовича, Прядка Олексія Власовича відмінити, а справу на основі п. 2 ст. 6 КПК УРСР закрити за відсутністю в їх діях складу злочину [89].

Аналогічною була доля ще одного керівника Баштанської республіки – П.М. Тура. Після революційних подій він перебував на партійній роботі. На початку 1920-х рр. декілька разів приїздив із Миколаєва до Баштанки як член губернського комітету лівих есерів-боротьбистів. У Баштанці організував есерівський партосередок, до якого входило біля 50 осіб, колишніх учасників повстанського руху, зокрема брати Трибрати та Самійленки. П. Тур брав участь в організації есерівських осередків у селах Калинівка, Пересадівка, Горіхівка, Водопій [90].

У квітні 1920 р. П. Тур був заарештований співробітником Миколаївської губернської ЧК у зв'язку зі справою лівих есерів. Перебував під слідством більше року. В 1923-1924 рр. з'явився в Херсоні, де став членом КП(б)У. В 1924 році написав спогади «Про революційний рух на Херсонщині», де висвітлив події Баштанської республіки [91]. Спогади так і не були опубліковані. Займався господарською роботою. У 1926-1927 рр. перебував у Вознесенську як представник Одеського губернського комітету МОПР'е [92].

Трагічна доля репресованих не обминула колишнього начальника штабу Баштанської республіки – Павла Макаровича Тура. 2 січня 1936 р. в с. Чичерино Волноваського району Донецької області відбувся трус у будинку П. Тура, де було виявлено профспілковий білет № 811578, партизанська книжка № 316116, трирічний паспорт № 190669. 3 січня 1935 р. прокурор Волноваського району В. Грешанов, розглянувши

слідчий матеріал за справою П.М. Тура визначив, що він затриманий РВ УДБ НКВС Волноваського району за контрреволюційну діяльність. За його справою вимагається довгий розгляд, а знаходження Тура на свободі може вплинути на хід слідства і останній може втекти від суду та слідства, тому керуючись ст. 156 КПК УРСР «постановляю, вибрати засобом присічення буде перебування під вартою в Маріупольській тюрмі» [93].

16 лютого 1936 р. помічник начальника 5-го відділення УДБ Одеського облуправління НКВС Тягін, розглянувши, отриману із Волноваського райвідділу НКВС слідчу справу за № 16127 за звинуваченням Тура Павла Макаровича за ст. 54-10 КК УРСР повідомив, що П.М. Тур прибув у розпорядження Одеського облуправління НКВС і знаходиться під вартою в 4-му спецкорпусі Одеської тюрми [94].

Матеріалами слідства було «встановлено», що звинувачуваний П. Тур на засіданні бюро Волноваського району від 28.10.1935 р. виключений із лав ВКП(б) як організатор есерівських груп у період 1919-1920 рр. і як особа, яка у вказаний період брала активну участь в боротьбі проти радянської влади, про що він приховав при вступі до лав ВКП(б) і при чистці партії в 1929 і 1933 рр., а також при перевірці партійних документів [95].

Згідно з постановою Особливої Наради при НКВС СРСР від 10 травня 1936 р. П. Тур як «соціально-небезпечний елемент» був ув'язнений до концентраційного табору терміном на 3 роки [96]. Якою була його подальша доля – невідомо. Проте в 1967 р. П. Тур проживав у м. Златоуст Челябінської області [97].

Реабілітовано П. Тура було лише 10 червня 1989 року, так як матеріалами справи його провина не підтверджується [98].

Отакою була доля колишніх героїв – учасників славнозвісних селянських республік та повстанського руху на Півдні України. Романтика революції завершилась, а натомість повстанці зіткнулися з жорстокою тоталітарною машиною. Певний час вони намагалися протистояти їй, використовуючи досвід боротьби з австро-німцями, більшовиками та денікінщиною, але репресивно-каральна система знищила їх всіх.

РОЗДІЛ 5

ВИСУНСЬКА І БАШТАНСЬКА РЕСПУБЛІКИ В ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ТА МИСТЕЦТВІ

Історико-героїчні події, що відбувалися в південноукраїнських степах не могли не зацікавити письменників, поетів, композиторів та кінорежисерів. І тому образи героїв-повстанців Висунської та Баштанської республік знайшли своє висвітлення в літературі та різних жанрах мистецтва.

У перше нарис про Висунську республіку опублікував у 1927 р. в журналі «Всесвіт» Г.Л. Раппепорт – член професійної спілки фотографів м. Херсону та Херсонського повіту, м. Миколаєва та Дніпровського повіту Таврійської губернії, який з 1920 р. працював у донецькій газеті «Кочегарка», активно співробітничав із харківським журналом «Всесвіт», московськими газетами «Известия», «Правда», журналами «Огонек», «Работница», «Крестьянка», з ленинградськими журналами «Наука и техника», «Красная нива», «Красная панорама», «Экран». Г. Раппепорт був відомий як надзвичайно талановитий фотокореспондент. Його запрошували до співробітництва, коли був потрібен «фотодокумент, действующий на читателя без текста или с чуть заметным текстом, но идущий как самостоятельный материал» [1]. Нарис Г. Раппепорта «Висунська народна республіка» об'єднав у собі дві грані таланту митця: журналіста-репортера і фотографа. Пожовклі сторінки журналу «Всесвіт» зберегли для нас текст, написаний за свідченнями очевидців-учасників подій та ряд фотографій, які вже тоді – в далекому 1927 – стали унікальними [2].

У 30-х рр. ХХ ст. Висунськ і Полтавку-Баштанку відвідав український письменник Ю. Яновський. Кілька місяців він прожив на Миколаївщині, зустрічався з учасниками повстансько-партизанського руху: З. Мурляном, М. Іванцем, Я. Кужільним, С. Божком, М. Руденком, Г. Скиданом [3]. Героїка південноукраїнського степу вплинула на письменника і вилилася в написання романів «Вершники», «Чотири шаблі» (заборонений на той час цензурою) та революційної драми «Дума про Британку».

В основу роману «Чотири шаблі» було покладено факти, пов'язані з селянським повстанським рухом на Півдні України. Працюючи головним редактором Одеської кінофабрики, Ю. Яновський познайомився

і потоваришував із легендарним військовим діячем українського партизанського руху Ю. Тютюнником. Саме він розповів письменнику чимало цікавого з тих героїчних часів, із яскравими подробицями, деталями, які й були використані у романі. Твір був різко засуджений ортодоксальною вульгарно-соціалістичною критикою як націоналістичний, неправдивий, наклепницький стосовно тріумфальних дій Червоної армії під проводом комуністів. Авторів дорікали за оспівування анархії та отаманства. За ці серйозні «вади» «Чотири шаблі» надовго були викреслені з української літератури, перші видання заховані до спецфондів. Митця змусили виправдовуватися за переклади роману чеською та німецькою мовами, появу їх за кордоном, а невдовзі й прилюдно засудити роман як свою помилку. Певно, треба було мати в серці багато мужності, щоб витримати всі звинувачення за цей по-справжньому щирий, чесний і правдивий твір, щоб насильно змінити свої ідейно-художні орієнтири, власне, відректися від свого «Я». «Чотири шаблі» стали останнім твором, у якому Яновський був ще самим собою [4].

Прагнучи увіковічнити в слові визвольний рух рідного народу, Ю. Яновський втілював його, насамперед, у героях «Чотирьох шабель». «Присвячую партизанам України» – ці слова стоять біля автографа твору, однак не ввійшли в жодне його видання. Проте, продовжилися у «Вершниках» та «Думі про Британку».

Ю. Яновський – видатний український романіст, новеліст, драматург і поет, який увійшов до української літератури як натхненний романтик революції. Він добре усвідомлював, що сила художньої прози – це, насамперед, сила реалізму, тому і весь його творчий шлях проходив від романтичної ескізності ранніх образів до картин реалістичної конкретики життя. Його улюблені герої – трудівники і воїни, мислителі й творці, люди з розвинутим почуттям прекрасного, люди високих духовних поривів і активного діяння. Кращі твори Ю. Яновського – стали окрасою українського мистецтва слова та світової літератури.

У духовному формуванні і творчості Яновського значну роль відіграли його рідний південний український степ, що прославив себе переможними повстаннями 1919 року, і дружба з такими різними людьми, як Ю. Тютюнник, О. Довженко та М. Хвильовий. Він виріс у Єлисаветграді, одній із нових «столиць» степової України, в місті, що ввібрало в себе дух традицій козацького степу [5].

Суттєвим для письменника було те, що Єлисаветград був одним із осередків керованого Григор'євим і Тютюнником великого селянського повстанського руху, який боровся проти всіх без винятку чужоземних інтервентів – німців, денікінців, більшовиків. Цей рух, в якому, наче відродився воєнний геній і козацький дух історичного Запоріжжя,

Яновський переживав юнаком як очевидець, а пізніше самотійно усвідомив його характер і значення та відтворив його образ у своїх творах.

Картини сільського життя, події громадянської війни, ідеї оновлення світу зробили значний вплив на формування світоглядних переконань Ю. Яновського. Значну роль у визначенні своєрідності таланту поета, прозаїка і драматурга відіграли освоєння кращих традицій вітчизняної та світової літератури, народної пісні й думи, схильність до мрійливості, фантазування.

Проте найвпливовішим, найавторитетнішим для нього був, мабуть, все-таки його власний внутрішній голос, те, що можна назвати совістю художника, його пристрастю і його власним, не позиченим розумінням світу.

Справжнє визнання драматурга Ю. Яновському принесла романтична трагедія «Дума про Британку» (1937) [6], вперше видана окремою книжкою Держлітвидавом України в 1938 р. У Рукописному відділі Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка зберігається вісім редакцій твору. В архіві ж самого письменника нараховується кілька сотень чорнових заміток до героїко-революційної трагедії і близько ста варіантів назв.

У першому пункті плану роботи над патетичною трагедією Ю. Яновський зазначив: «М'ятежне село – виселене 150 років тому в степи – знову стало вільним, як колись, коли воно било панів і розігнало суд. А тепер його ідея – республіка...» [7]. Яке ж село мав на увазі драматург? Виявляється – Висунськ. А допоміг відповісти на це запитання відомий миколаївський письменник, журналіст, художник – А. Сірош у своїх публікаціях «Прототипи героїв Юрія Яновського» та «Хто прототипи героїв драми Ю. Яновського?» [8; 9].

У результаті – склався логічний ланцюжок, розроблений Яновським. Виселене у степи повстале село – це Турбаї з Турбаївським повстанням. За його прикладом козацька голота на чолі з Федором Британом повстала у містечку Батурино Чернігівської області та була за це виселена до Висунська. Висунчани-батуринці підняли повстання проти денікінців продовживши давні козацькі традиції. Таким чином, маємо: Турбаї – Батурино – Висунськ. А також прізвище Ф. Британа – історичної особи, яка пов'язує всі ці події. Звідси – назва драми «Дума про Британку» – написана на основі подій Висунської народної республіки.

Важливою є ще одна історична паралель. Турбаївське повстання 1789-93 рр. це один із найбільших антикріпосницьких селянських виступів у Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. Відбулося у селі Турбаях Градизького повіту Катеринославського намісництва (тепер Глобинський район Полтавської області). Безпосередньою причиною повстання стала спроба селян добитися звільнення від кріпосної залежності.

У червні 1788 року сенат прийняв рішення про визнання козацьких прав і привілеїв лише за 76 турбаївськими родинами (у селі проживало близько 2 тисяч осіб), які ще у 1738 році були переведені у козаки миргородським полковником Василем Капністом. Ухвала сенату, яку турбаївцям було оголошено 5 (16 січня) 1789 року, викликала невдоволення в частини селян, чії козацькі права не були визнані. Селяни, вирішивши добитися волі власними силами, вони негайно відмовилися працювати на панщині, перестали коритися Базилевським і створили самоврядування за козацьким зразком на чолі з Назаром Оліфером (отаман), Григорієм Яструбенком (суддя) та Трохимом Довженком (писар). Найважливіші питання вирішувались на загальному сході жителів села [10].

Для врегулювання «справи про козацтво» і втихомирення селянського заворушення у село в травні 1789 року прибули представники земського суду разом із військовою командою. Проте суд, під впливом поміщиків Базилевських, визнав козаками лише 29 турбаївців, до того ж з'ясувалося, що судді не мали і списку осіб, визнаних сенатом приналежними до козацького стану.

8 (19 червня) селяни висловили свої обурення проти такого рішення суду і за ініціативою селян Г. Ракші, Степана і Леонтія Рогачків, Мусія і Мануйла Пархоменків, Г. Величка, А. Бондаря, Семена Помазана та інших розпочали збройне повстання. Озброївшись косами, списами, кочергами вони обеззброїли військову команду, побили і заарештувавши членів суду, добилися від них написання документа про «добровільне переведення в козаки» турбаївських селян, напали на панський будинок, вибили вікна й виламали двері, стали розбирати майно, а самих поміщиків – Івана, Степана та Марію Базилевських – забили до смерті. Запровадивши самоврядування – «Громадську збірню», селяни протягом чотирьох років самостійно вирішували всі громадські справи. За прикладом турбаївців виступили селяни навколишніх сіл Очеретувате, Кринок, Остап'я.

Через ускладнення міжнародного становища (війни з Туреччиною і Швецією, революційні події у Франції) уряд Катерини II тривалий час намагався припинити селянський виступ без застосування військової сили. Проте, зазнавши невдачі, власті вдалися до жорстоких каральних дій. У червні 1793 року в село було введено батальйон піхоти Бузького егерського полку і 200 козаків, на озброєнні яких було навіть дві гармати. Урядові війська провели масові арешти селян. Суд над повстанцями тривав з 11 (22 липня) 1793 року до 31 січня (11 лютого) 1794 року. Найбільш активних учасників побили канчуками, вирвали ніздрі, зробили на щоках і лобі тавро «вор» і відправили на довічні каторжні роботи в Тобольськ, інших – покарали канчуками. 15 селян після знущань померли.

Частину турбаївців було виселено у степи Херсонської і Таврійської губерній. Власті змінили навіть назву села Турбаї, перейменувавши його у Скорбне (до колишньої назви повернулись лише у 1919 році) [11].

Таким чином, «спрацював» хронологічний та термінологічний ланцюжок: 1789-1919 і як наслідок: Турбаї – Скорбне – Турбаї – Висунськ.

Перший значний виступ висунчан проти самодержавства відбувся під час революції 1905-1907 рр.: було роззброєно поліцію й розігнано суд. «У січні 1906 року Висунськ захопили козаки. П'ятьох активних учасників повстання рішенням військово-польового суду було страчено, багатьох засудили на каторгу, відправили на поселення до Сибіру. Серед засуджених був Федір Савич Юхименко – майбутній голова уряду Висунської народної республіки, виведений Ю. Яновським в образі Лавріна Устиновича Мамає – керівника Британської республіки» [12]. Особисто драматург познайомився з Ф. Юхименком у 1929 р. на будівництві Дніпрогесу.

Досконало вивчивши історію повстанських осередків степової України, Яновський зрозумів: цього епізоду громадянської війни не можна обійти. Про нього слід розповісти сучасникам і наступним поколінням. І розповісти так, щоб мистецька простота та епічна велич органічно зливалися з поетичною привабливістю, а героїчні образи замальовувалися у плані революційно-романтичної символіки [13].

Поетика народних дум та пісень була найближчою до творчості Ю. Яновського. Органічне злиття епічної розповіді з романтичною піднесеністю та глибоким ліризмом захоплює нас у романі в новелах «Вершники». Тому й «Дума про Британку» написана в дусі українського народного епосу і нагадує народні думи не тільки монументальністю характерів, а й піднесеним урочистим стилем викладу [14].

В основу сюжету «Думи про Британку» Ю. Яновський поклав справжні події, що відбувалися у Висунську, Полтавці-Баштанці та інших територіях степової України в 1919 році. Проте образи героїв не слід оцінювати «критеріями звичайної життєвої, а тим більше побутової правдоподібності, бо Ю. Яновський зображав виняткові характери і показував їх у незвичайних обставинах гострої революційної боротьби» [15].

Мудрий філософ, живе втілення довголіття народу, Мамаїха – баба Лавріна Устиновича – в найтрагічніший момент протистояння з ворогом говорить: «Слухайте, люди, старшої од мене в селі немає... І скажу вам... Ця війна народна! Вона вгодна Богу» [16].

До революційно-романтичного символу піднесений і реалістичний образ уповноваженого ревкому Єгора Івановича. Його праобразом був Сергій Давидович Аносов – представник Миколаївського підпілля у Висунську, знайомий Ф. Юхименка по Херсонській каторжній в'язниці [17].

Високохудожньо змальовує Ю. Яновський і представника інтелігенції – вчителя Матвія Степановича. Його праобраз можна знайти серед членів ревкому Полтавки-Баштанки. «1918 року в Баштанці був створений ревком. До його складу, крім робітників та селян (В. Гайдука, П. Тура, Н. Руденка) та інших, увійшов учитель Іван Васильович Легенький. Колишні повстанці згадували, що вони збиралися на квартирі Легенького і мріяли про той час, «коли герої будуть з'являтися з народних мас – цілим потоком, коли ціла країна буде героєм» [18].

Знамениті фінальні слова одинадцятирічного сина Ганни Іванової Романа: «Нас усіх розстріляли, а я встав...» [19]. Цим образом Ю. Яновський утверджує ідею безсмертя селянської вольниці, незламного козацького духу. В. Петренко вважає, що в образа Романа також був реальний прототип – Роман Іполитович Фоценко, якому в 1919 р. також було одинадцять років. «Юрій Яновський неодноразово зустрічався з Романом Іполитовичем, який ділився з письменником своїми дитячими спогадами про повстання» [20].

Уродженець Баштанки Р. Фоценко став режисером Київської кіностудії хронікально-документальних фільмів. За період з 1944 року до 1970 року він написав сценарії та створив 60 документальних фільмів, кіножурналів. До 50-річчя Баштанської республіки він створив фільм «Сини Баштанської республіки» [21].

Знайшли своє відображення події Висунської та Баштанської республік і у художньому кіно. Відомий український режисер, письменник-шістдесятник, сценарист, актор, уродженець міста Первомайськ Миколаївської області Микола Вінграновський разом з Ігорем Ветровим у 1969 р. зняв художній фільм «Дума про Британку», де особисто зіграв роль Петра Несвятипаски [22]. Сценаристом фільму був Ю. Пархоменко, а музику написав П. Майборода. Фільм було знято на кіностудії імені О. Довженка, а головні ролі виконали відомі українські актори: В. Мірошніченко, М. Олялін, Н. Поліщук, К. Степанков, К. Єршов, О. Найдук [23].

Перед зйомками свого нового кінофільму «Дума про Британку» за однойменною п'єсою Ю. Яновського кінорежисер М. Вінграновський вирушив у поїздку по Україні, вибираючи місця, де б «розгорнулися» події далекої громадянської війни. Мандруючи берегами Хаджибейського лиману, на одному з пагорбів, де відкривалися степові простори і як на долоні лежала водна гладінь, М. Вінграновський, не приховуючи задоволення від поїздки, твердо сказав: «Отут буду знімати свою «Британку»! Ця поїздка засвідчила, як ретельно готувався режисер до здійснення своєї нової кінороботи.

Зйомки кінокартини «Дума про Британку» проходили неподалік с. Алтестове Роздільнянського району Одеської області в теплі осінні

дні 1969 року. З раннього ранку і режисер, і актори, і піротехніки були вже на ногах. У долині біля Алтестового стояла велика кількість гнідих і сірих коней, яких привезли для «червоних» і «білих» вершників. На пагорбах, що підіймалися над лиманом, у «бойових сутичках» вирішувалася доля селянської республіки. Під час перегляду кінокадрів в одеському кінотеатрі «Батьківщина» М. Вінграновський вирішив деякі з них перезняти. Це вдалося зробити дещо пізніше [24].

О. Гончар назвав драму Ю. Яновського «Кришталевою «Думою», що повіяла «свіжим ароматом грозової ночі в спалахах сухих блискавиць» [25].

За мотивами «Думи про Британку» заслужений діяч мистецтв Української РСР у В. Губаренко у 1970 р. створив оперу «Мамаї» [26]. Особливе місце в творчій біографії Губаренка належить С. Турчаку. Вони були майже ровесниками. Діти війни, підлітки сорокових, молоді люди шістдесятих. Обидва відчували своє творче покликання як долю. Турчак підтримав і перші музично-театральні задуми Губаренка. Сподіваючись на перспективу постановки першої своєї опери «Загибель ескадри» на київській сцені, композитор у рекордний термін підготував партитуру, вніс запропоновані зміни. «Ця опера, – писав у листі до композитора С. Турчак, – повинна бути на найвищому рівні. Ти не маєш права на написання посередніх творів, бо ти хороший композитор і музикант. Від тебе всі очікують більше, можливо, навіть більше, ніж від будь-кого іншого». Аби безпосередньо брати участь у створенні київського спектаклю, Губаренко майже рік жив у готелі в Києві, тісно спілкуючись із постановочною групою: диригентом С. Турчаком, режисером Е. Пасинковим, художником Ф. Ніродом, хормейстером В. Колесником, солістами Г. Туфтіною, Д. Гнатюком, В. Третьяком та багатьма іншими.

Услід за блискучим дебютом на київській сцені створюються ще два нових спектаклі за творами Губаренка за участю С. Турчака: опера «Мамаї» та балет «Камінний володар». Ці твори викликали ентузіазм критики. Вольова енергія та щедра емоційність диригента захоплювали слухачів. Він блискавично входив у новий стан і вимагав того самого від акторів і оркестру. Особливо добре йому вдавалися «примхливі моменти», раптові зміни настрою, несподівані переходи, на які така багата музика В. Губаренка [27].

У 60-70-х рр. ХХ ст. вийшли одні з найкращих художньо-документальних творів, присвячених подіям Висунської та Баштанської республік. Їх авторами були журналісти і письменники А. Сірош [28], Д. Педанюк [29], О. Сизоненко [30].

У степовій Новоолександрівці Баштанського району народився відомий український письменник, лауреат Державної премії УРСР

ім. Т.Г. Шевченка (1984 р. за роман-трилогію «Степ») Лауреат премії ім. Ю. Яновського (1987 р.) Сизоненко Олександр Олександрович. Життя письменника завжди було не з легких. Він писав про омріяний степ і коней на вигоні, про кавуни і славу Баштанку, несходимі степові дороги, про багатостраждальну Новоолександрівку, про те, як розкуркулювали сусідів, як забрали батька. І про себе – тактовно, з повагою до читача. Письменник має щасливу творчу долю: дев'ять романів, трохи більше повістей, десятки оповідань чи не у тридцяти книжках дійшли до читача. Багато з них перекладено російською, польською, болгарською, німецькою, англійською, естонською, казахською, таджицькою та іншими мовами [31]. Проте однією з найулюбленіших є невеличка книжка «Підняті обрії», де висвітлені події Баштанської республіки.

Таким чином, значимість повстанських осередків – Висунської та Баштанської республік знайшла своє втілення у прозі, драматургії, музиці та кіномистецтві, як прояв справжнього незламного духу українського селянства.

ВИСНОВКИ

Повстанський рух селян на Півдні України мав глибокі історичні корені, що сягають у глибину століть. Починався він у період заселення цих віддалених територій, на які постійно нападали вороги. Селяни, обробляючи власну землю, мусли вміти і захищати її. Тому повстання селян ХХ століття були логічним продовженням давніх традицій самооборони. Головна причина поразки повстанського руху селян – відсутність позитивної ідеї, мети, за яку треба було б боротися. Жодна з політичних сил того часу – національна, більшовицька, денікінська – не виражала повністю інтересів більшої частини селянства і не змогла стати його ідейним керівником. Виходячи з цього – партизанський рух, за невеликими виключеннями, не зміг вийти за рамки стихійної боротьби та місцевих інтересів.

Найвищим етапом розвитку повстанського руху на Півдні України було створення формувань державного типу – Висунської та Баштанської республік на Миколаївщині. Причини їх виникнення сягають у період заснування цих сіл козаками-бунтарями. У Висунську і Полтавці-Баштанці весь час утримувалися традиції непокірної «селянської вольниці», яка проявляла себе в 1905, 1918, а особливо в 1919 роках. Поєднання волелюбних традицій із специфікою повстанського руху на Миколаївщині призвело до створення цих державних формувань.

Висунська та Баштанська республіки мали багато спільних рис. Ця подібність – в історії заселення сіл та причинах піднесення повстанського руху, організований характер перших виступів і тяжіння до центру – Херсона або Миколаєва. Проте їх розвиток мав суттєві відмінності. У Висунську була створена типова управлінська структура – уряд «республіки», де переважали боротьбисти та борбисти. У Полтавці-Баштанці простежувався військовий ухил, де головну роль відігравав штаб, яким керували борбисти і більшовики.

Висунська і Баштанська республіки були формуваннями державного типу. Проте вони не мали ні економічних, ні територіальних засад, щоб стати окремими державами. Головне їх завдання – об'єднання селян на боротьбу з денікінщиною.

Повстання висунчан та баштанців стали справжньою партизанською війною у найтяжчому і найтрагічнішому її варіанті. Військовий досвід, який здобула нескорена селянська вольниця, допоміг у боях проти денікінщини, але не дав змоги його учасникам врятуватися від тоталітарної репресивно-каральної системи. Проте подвиги повсталих знайшли

Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення)

своє втілення в прозі, драматургії, музиці та кіномистецтві, як прояв справжнього незламного духу козацької вольниці.

Події Висунської та Баштанської республік були яскравим прикладом героїзму, самопожертви та трагічної долі українського селянства, яке своєю боротьбою здобуло гідне місце в історії нашої держави.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

РОЗДІЛ 1. ДУХОВНО-МЕНТАЛЬНІ ОСНОВИ СІЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

1. Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К.: ARC-UKRAINE, 1996. – С. 138.
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси: [В 11 т.], 12 кн. – К. : Наукова думка, 1994. – Т. 1. До початку XI віка. – С. LXII-LXIII.
3. Там само. – С. LXIII.
4. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: [У 2-х кн.]. – К.: Либідь-Військо України, 1994. – Кн. 1. – С. 23.
5. Мала енциклопедія етностатистичного вчення. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С. 91.
6. Грицак Я. Українська революція, 1914-1923 рр.: нові інтерпретації // Матеріали засідань. Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Випуск 2. – С. 103.
7. Основи етностатистичного вчення. – К.: Либідь, 1997. – С. 203.
8. Борьба. – 1920. – 10 марта.
9. Святець Ю.А. Франциск Ассизский, Деер Ecology та варіант врахування впливу природно-географічного чинника на соціально-економічну структуру селянських господарств України у роки непу // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1995. – С. 178.
10. Солдатенко В.Ф. Проблеми класово – і національно-політичних сил у концепції української революції // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 6.
11. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII – начало XXI в.). Этностатистический очерк. – Черкассы: Вертикаль, 2007. – Випуск 1. – С. 24.
12. Рудницький С.О. Огляд національної території України // Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994. – С. 264-265.
13. Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.). – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – С. 19-20.
14. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX – 1921 р.). – К.: Генеза, 2003. – С. 15.

15. Куліш П. Твори в двох томах. – К.: Дніпро, 1980. – Т. 2. – С. 253.
16. Грицак Я. Українська революція, 1914-1923 рр.: нові інтерпретації // Матеріали засідань. Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Випуск 2. – С. 131.
17. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933 / Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 21.
18. Безансон А. Війна більшовиків проти селян: // Всесвіт. – 1993. – № 9-10. – С. 130.
19. Капустян Г. Голод і селянська ментальність // Голод-геноцид 1933 року в Україні. – Київ; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. – С. 182.
20. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К.: Вища школа, 2002. – С. 325.
21. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К.: Либідь, 1999. – С. 25.
22. Історія української літератури. – К.: Наукова думка, 1987. – Т. 1. Дожовтнева література. – С. 464.
23. Франко І.Я. Захар Беркут // Вибрані твори. – Львів: Каменяр, 1977. – С. 21-178.
24. Там само.
25. Чапуга С.М. Традиції державотворення в Україні // Матеріали міжнародної наукової конференції «Відродження української державності: проблеми історії та культури». – Одеса: Черномор'є, 1996. – Ч. 1. – С. 28-29.
26. Матеріали Березнегуватського народного історико-краєзнавчого музею. – Інв. № 355.
27. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. – К.: УРЕ АН УРСР, 1971. – С. 155.
28. Лобода В.В. Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя. – К.: Вища школа, 1976. – С. 23.
29. Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. – Миколаїв: Політвидав, 1959. – С. 173.
30. Горський В.С. Історія української філософії. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 175-176.
31. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. – С. 240.
32. Лобода В.В. Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя. – С. 46.
33. Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 176.
34. Железняк І.М. З тюркської гідронімії Києва // Мовознавство. – 1985. – № 3. – С. 37.
35. Там само. – С. 37-39.

36. Карпенко О.П. Назви річок Нижньої Правобережної Наддніпрянщини. – К. : Вища школа, 1989. – С. 117.

37. Шайкин И.М., Сидоренко А.Е. Лечебница в степи (История Березнеговатской больницы). – К. – Березнеговатое, 1997. – С. 5.

38. Карпенко О.П. Назви річок Нижньої Правобережної Наддніпрянщини. – С. 117.

39. Кітриш О.М. Село Пришиб – річка Висунь. Погляд крізь віка // VII Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. – Миколаїв : Можливості Кіммерії, 2008. – С. 158.

РОЗДІЛ 2. ЕКОНОМІКО-ПОЛІТИЧНІ ПРИЧИНИ ПОВСТАНСТВА

1. Докладніше див.: Котляр Ю.В. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки (1919-1920). – Миколаїв: ПП «Спрінт-прінт», 1999. – С. 104–105.

2. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф.Р. 1925. – Оп. 1. – Спр. 471. – Арк. 13.

3. ДАХО. – Ф.Р. 3264. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 9-10.

4. Супруненко М.І. Боротьба трудящих України проти денікінщини. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 172.

5. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.П. 2. – Оп. 1. – Спр. 1198. – Арк. 16-20.

6. Бабій В.М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917-1920 рр. – К.: АН УРСР, 1956. – С. 218.

7. Эйдеман Р., Какурин Н. Гражданская война на Украине. – Х.: Изд. 2-е, 1931. – С. 61-64.

8. Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989 – С. 144.

9. Луч. – 1920. – 24 февраля.

10. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. – Т 2. – Ужгород, 1932. – С. 19.

11. Христюк П. Українська революція. – Відень, 1921 – Т. 3 – С. 120-121.

12. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917-1921. – Б/м: Прометей, 1951. – Ч. 2. – С. 68.

13. Винниченко В. Відродження нації. – К.: Політвидав, 1990. – Ч. 2. – С. 76.

14. Верстюк В.Ф. Українська революція: доба Центральної Ради // Український історичний журнал – 1995. – № 6. – С. 75.

15. 1917 год на Киевщине – К.: ДБУ, 1929. – С. 447.
16. Винниченко В. Відродження нації. – Ч. 2. – С. 95.
17. Развитие аграрной экономики Украинской ССР. – К.: Урожай, 1987. – С. 61-62.
18. Немченко В.Н. Крестьянское движение на юге Украины в 1917 г.: автореферат дисс. к.и.н. – Одесса: Ин-т истории АН УССР, 1960. – С. 8.
19. Ленін В.І. Декрет про землю // Повне збір. тв – Т. 35. – С. 21-25.
20. Карр Э. История Советской России. – М.: Прогресс, 1990. – Кн. 1. – Т. 2. – С. 430.
21. Гражданская война на Украине. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1. – Кн. 1 – С. 460; Рибалка І.К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни в 1919 р. – Х.: Харк. Ун-т, 1967. – С. 91.
22. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. – К.: АН УССР, 1956. – С. 421.
23. Скоропадський П. Спомини. – К.: Україна, 1992. – С. 111.
24. Равич-Черкасский М. История Коммунистической партии (большевиком) Украины. – Х.: Пролетарий, 1923. – С. 100.
25. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К.: Знання, 1991. – С. 3.
26. Підраховано за: Алексащенко А.П. Партизанское движение в тылу у Деникина в 1919 г // Решающие победы Советского народа над интервентами и белогвардейцами в 1919 г. – М : Политиздат, 1960. – С. 391; Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – К.: РВЦ «Проза». – С. 68; Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы // Украина в 1917-1921 гг. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 111-112.
27. Известия ВУЦИК. – 1919. – 18 июня.
28. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918-1956. – К.: Політвидав, 1958. – С. 35.
29. Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; Л.: Госиздательство, 1930. – С. 413.
30. Волков С. Белая гвардия, путь твой высок... // Адмирал Александр Васильевич Колчак. – М.: Патриот, 1992. – С. 12-13.
31. Наумов С.О. З історії міжпартійної боротьби в ході організації радянської влади в Лівобережній Україні в 1919 році // Український історичний збірник. – Х.: Основа, 1992. – Випуск 37. – С. 13.
32. Шаповал Ю.І. Сталінізм і Україна // Український історичний журнал. – 1991. – № 12. – С. 30-31.
33. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 26. – Арк. 68.

34. Полушкина В.А. К вопросу об отношении большевиков к левым мелкобуржуазным партиям на Украине (1919-1920) // Не proletарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне. – М.: Политиздат, 1980. – С. 31-32.

35. Українська суспільно-політична думка в 20 ст: Док. і матер. – Сучасність, 1983. – Т. 1. – С. 434.

36. Боротьба. – 1918. – 11 квітня.

37. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С. 174.

38. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 26 – Арк. 25; Боротьба. – 4 червня.

39. Революция на Украине: по мемуарам белых. – С. 407.

40. Полушкина В.А. К вопросу об отношении большевиков к левым мелкобуржуазным партиям. – С. 36-37.

41. Ленін В.І. Заключне слово в питанні про Радянську владу на Україні // Повне збір. тв. – Т. 39. – С. 347.

42. Наумов С.О. З історії міжпартійної боротьби в ході організації радянської влади... – С. 15.

43. Ленін В.І. Зауваження до резолюції виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу // Повне збір. тв. – Т. 40. – С. 154.

44. Ленін В.І. Проект резолюції про українську партію боротьбистів // Повне збір. тв. – Т. 40. – С. 118.

45. Алешин А. К истории борьбы за Октябрь на Николаевщине // Летопись революции. – 1928/ – № 3 – С. 116.

46. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 2. – К.: Основи, 1994. – С. 47; Улянич В. Отаман Божко, який хотів відродити Запорозьку Січ // Голос України. – 1994. – 19 березня, – С. 7.

47. Луч. – 1920. – 24 февраля.

48. Борьба. – 1920. – 10 марта.

49. Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921-23 рр. – Х.: Харк. ун-т, 1971.

50. Ластовський В. Червоні, зелені і жовто-блакитні // Старожитності. – 1994. – № 7-8. – С. 20.

51. Кин Д. Крестьянство и гражданская война // На аграрном фронте. – 1925. – № 11-12. – С. 124.

52. Шлихтер А. Борьба за хлеб на Украине в 1919 году // Летопись революции. – 1928. – № 2 – С. 107.

53. Верстюк В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). – К.: Наукова думка, 1991 – С. 117.

54. Нестор Иванович Махно: Восп., матер., док. – К.: РИФ «Дзвін», 1991. – С. 12.

55. ДАХО. – Ф.Р. 3264. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 81.
56. Вісті ВУЦВІК. – 1919. – 18 травня.
57. Ленін В.І. Промова на нараді делегатів комітетів бідноти // Повне збір. Тв. – Т. 37. – С. 167-174.
58. Підраховано за: 3 історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині (1918-1941). – Херсон: Облвидав, 1957. – Випуск 1. – С. 88; Знамя коммунара. – 1919. – 11 аугуста; Шкварець В.П., Мельник М.В. Миколаївщина: Погляд крізь століття. – Миколаїв, 1994. – С. 167.
59. Кубанин М. Махновщина. – Л.: Прибой, 1927. – С. 59-60.
60. ДАОО. – ФП. 2. – Оп. 1. – Спр. 1198. – Арк. 8.
61. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 387. – Арк. 38.
62. Супруненко Н.И. Очерки гражданской войны и иностранной интервенции на Украине. – М.: Наука, 1966. – С. 215-216.
63. Лихолат А.В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917-1922). – К.: Політвидав УРСР, 1955 – С. 350.
64. Кондуфор Ю.Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны. – К.: Наукова думка, 1964 – С. 176.
65. Підраховано за: Верстюк В.Ф. Махновщина. – С. 119.
66. ЦДАВО України. – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 432. – Арк. 69.
67. ЦДАВО України. – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 15.
68. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 11; Спр. 143. – Арк. 21-28.
69. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 107.
70. Лихолат А.В. Розгром націоналістичної контрреволюції... – С. 341.
71. Третій всеукраїнський з'їзд Рад. – Х.: Оргінстр. ВУЦВКУ, 1932. – С. 327-328.
72. Кубанин М. Махновщина. – С. 162.
73. ЦДАГО. України. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 200. – Арк. 92-93; Щетенко Л.А. Воєнно-політичне становище та співвідношення класових сил на Півдні України влітку 1919 р. // Укр. іст. журн. – 1981. – № 2. – С. 94.
74. ДАХО. – Ф.Р. 3264. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 71.
75. Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве // Летопись революции. – 1924. – № 4. – С. 28.
76. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. – Л.: Высший воен. редакц. совет, 1933 – Т. 4 – С. 337.
77. Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве... – С. 28.

78. Мальт М. Деникинщина и крестьянство // Пролетарская революция. – 1924. – № 4. – С. 169.
79. ЦДАВО України. – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 8.
80. Кондрацький Л. Лиха доля українських німців // Радянське Прибужжя. – 1993. – 7 вересня.
81. Росляков С.О немецких колониях на Юге Украины // Радянське Прибужжя. – 1995. – 27 травня.
82. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 196.
83. Стахів М. Україна проти большевиків. – Тернопіль: Вид-во «Тернопіль», 1993. – Кн. 2. – С. 205.
84. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 21-23.
85. Кондуфор Ю.Ю. Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 році. – Х.: Пролетарій, 1953. – С. 31.
86. Лихолат А.В. Розгром націоналістичної контрреволюції... – С. 310.
87. Верстюк В.Ф. Махновщина... – С. 140.
88. Стахів М. Україна проти большевиків. – Кн. 2. – С. 216.
89. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія Української Конституції. – К.: Знання, 1993. – С. 131-132.
90. Стахів М. Україна проти большевиків. – Кн. 2. – С. 217.
91. ДАХО. – Ф.Р. 3264. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 9-10.
92. Історія Української РСР. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 5. – С. 399.
93. ЦДАВО України. – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 122-130.
94. Деникин А.И., А.А. фон Лампе. Трагедия Белой армии. – М.: Студия «ТРИТЭ» – «Российский Архив», 1991. – С. 16.
95. Федюк В.П. Деникинская диктатура и ее крах. – Ярославль: Яросл. ун-т, 1990. – С. 18.
96. Антисоветская интервенция и ее крах. 1917-1922. – М.: Политиздат, 1987. – С. 56.
97. Підраховано за: Антисоветская интервенция и ее крах – С. 57; Волков ФД. Тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит. – М.: Мысль, 1980. – С. 102; Лихолат А.В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні. – С. 367.
98. Антисоветская интервенция и ее крах. – С. 57.
99. Волков О. Белая гвардия, путь твой высок... – С. 12-13.
100. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції... – Ч. 2. – С. 68.
101. Полонська-Василенко Н. Історія України. 1900-1923 рр. – К.: «Пам'ятки України», 1991. – С. 123.
102. Деникин. Юденич. Врангель. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. – М.: Отечество, 1991. – С. 5.

103. ДАХО. – Ф.Р. 3264. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 71.
104. Мальт М. Деникинщина и крестьянство. – С. 141-143.
105. В огне гражданской войны: Из истории борьбы трудящихся Одещины против объединенных сил внутренней и внешней контр-революции в период гражданской войны и иностранной интервенции. 1918 – ноябрь 1920 гг.: Сб. док. и матер. – Одесса: Кн. изд., 1962. – С. 307-308.
106. Кин Д. Повстанческое движение против деникинщины // Летопись революции. – 1926. – № 3-4. – С. 70.
107. Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. – Киев; Одесса: Вища школа, 1987. – С. 122.
108. Шкварець В.П., Мельник М.Ф. Миколаївщина... – С. 168.
109. Абліцов В. Чому Денікін не послухав Черчілля // Голос України. – 1995. – 25 березня.
110. Деникин. Юденич. Врангель... – С. 138.
111. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. – С. 205.
112. Кин Д. Повстанческое движение против деникинщины... – С. 71.
113. ДАОО. – Ф.П. 2. – Оп. 1. – Спр. 1198. – Арк. 8-9.
114. Мальт М. Деникинщина и крестьянство... – С. 172.
115. ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 5-1. – Спр. 265. – Арк. 292.
116. Мовчан О.М., Реєнт О.П. Міжпартійна політична боротьба у профспілковому русі України (1917-1922) // Український історичний журнал. – 1995. – № 5. – С. 21.
117. ДАХО. – Ф.Р. 3264. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 87.
118. Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків. Довідник. – К.: Україна, 1993. – С. 172.
119. ДАХО. – Ф.Р. 1925. – Оп. 1. – Спр. 471. – Арк. 12-14.
120. ДАХО. – Ф.Р. 3264. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 83.
121. Петлюра С. Статті. – К.: Дніпро, 1993. – С. 191.
122. Рубач. К истории гражданской войны на Украине// Летопись революции. – 1924. – № 3. – С. 176.
123. Фрунзе М.В. На фронтах гражданской войны. – М.: Воениздат, 1941. – С. 456.

РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО ТИПУ В БОРОТЬБИ З ДЕНІКІНЩИНОЮ

1. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська обл. – С. 157.
2. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 838. – Оп. 2. – Спр. 128. – Арк. 1.

3. Матеріали музею історії с. Висунськ. – Інв. № 32.
4. Шляхом Леніна. – 1965. – 26 жовтня.
5. Революционная борьба на Херсонщине в 1905-1907 гг. – Херсон: Книжно-газ. Узд-во, 1962. – С. 178.
6. Там само. – С. 248.
7. Сірош А. Хто прототипи героїв драми Ю. Яновського? // Народна трибуна. – 1979. – 7-9 серпня.
8. Скирда А. Казаки свободы: Нестор Махно, казак анархии и гражданская война в России 1917-1921. – М.: ИНИОН, 1989. – С. 127.
9. Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. – С. 174.
10. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська обл. – С. 158-159.
11. Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. – С. 175.
12. Сизоненко О. Підняті обрії. – К.: Дніпро, 1971. – С. 90.
13. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф.Р. 940. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 3.
14. Сизоненко О. Підняті обрії. – С. 90.
15. ДАМО. – Ф.Р. 940. – Оп. 2. – Спр. 210. – Арк. 3.
16. Херсонская правда. – 1919. – 7 июня.
17. Сірош А. Республіка повсталих. – Одеса: Маяк, 1969. – С. 14-15.
18. Народна трибуна. – 1987. – 3 січня.
19. Раппепорт Г. Висунська народна республіка // Всесвіт. – 1927. – № 45. – С. 13.
20. Супруненко М.І. Боротьба трудящих України проти денікінщини. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 172.
21. Матеріали Березнегуватського історичного музею. – Інв. № 33.
22. Херсонское утро. – 1919. – 12 ноября.
23. ДАОО. – Ф.П. 2. – Оп. 1. – Спр. 1198. – Арк. 19.
24. Там само. – Арк. 62.
25. Жовтень на Миколаївщині: Нарис з історії класової боротьби 191-1920 рр. – Миколаїв: Істпарт, 1927. – С. 57.
26. ДАОО. – Ф.П. 2. – Оп. 1. – Спр. 1198. – Арк. 19-20.
27. Корольов Г.О. Баштанська республіка – селянська модель деліберативної демократії // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Випуск ІХ. – С. 204.
28. Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. – С. 186.
29. ДАОО. – Ф.П. 2. – Оп. 1. – Спр. 1198. – Арк. 21.
30. ДАМО. – Ф.Р. 1814. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 3.
31. Родной край. – 1919. – 30 октября.
32. Гриценко М. З історії боротьби з інтервентами озброєних сил революції на Херсонщині (1919 – 1920 рр.) – Херсон: Істпарт, 1933. – С. 5.

33. Биншток М. Николаевское подполье // *Летопись революции*. – 1926. – № 3-4. – С. 13.
34. Из истории Одесской партийной организации. Очерки. – Одесса: Маяк, 1964. – С. 230-231.
35. ДАХО. – Ф.Р. 3264. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 83.
36. ДАМО. – Ф.Р. 940. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 110.
37. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська обл. – С. 246.
38. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции. – М.: Наука, 1966. – С. 306-307.
39. Матеріали Березнегуватського історичного музею. – Інв. № 570.
40. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська обл. – С. 246.
41. Там само.
42. http://wiki.krogi.com/vulicja_baturinska.
43. ДАМО. – Ф.Р. 940. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 1-6.
44. ДАОО. – Ф.П. 2. – Оп. 1. – Спр. 1198. – Арк. 42-43.
45. Там само. – Арк. 44.
46. Там само. – Арк. 45-46.
47. Там само. – Арк. 52.
48. ДАМО. – Ф.Р. 940. – Оп. 2. – Спр. 210. – Арк. 3.
49. Архів Управління служби безпеки України в Миколаївській області (далі – Архів УСБУ в Миколаївській обл.). – Спр. 11017-с. – Т. 12. – Арк. 218.
50. ДАХО. – Ф.Р. 436. – Оп. 1. – Спр. 219. – Арк. 9.
51. Кин Д. Повстанческое движение против деникинщины на Украине // *Летопись революции*. – 1926. – № 3-4. – С. 82.

РОЗДІЛ 4. СЕЛЯНСЬКА ВОЛЬНИЦЯ ПРОТИ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ

1. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 12. – Арк. 214-218.
2. Під прапором Леніна. – 1935 – № 130, 131.
3. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 12.
4. История Украинской ССР: В 10 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 7. Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921-1941). – С. 191.
5. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР: Зб. док. і матер.: В 2 т. – К.: Вид. Київського ун-ту, 1967. – Т. 1. 1917-1937. – С. 285.
6. Золотарьов В.А., Шаповал Ю.І. Балицький В.А.: на шляху до правди про нього // *Укр. іст. журн.* – 1993. – № 3. – С. 61.

7. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль: Збруч, 2000. – С. 222.

8. Васильев В. Крестьянские восстания на Украине. 1929-1930 годы // Свободная мысль. – 1992. – № 9. – С. 71.

9. Голод – геноцид 1932-1933 років на території Миколаївщини: погляди істориків, очевидців, архівні матеріали (до 70-річчя трагедії). – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2003. – С. 75.

10. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 12. – Арк. 224.

11. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 9 (2062-2366). – Арк. 2267.

12. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 12. – Арк. 226.

13. Там само. – Арк. 223, 232.

14. Там само. – Арк. 35.

15. Там само. – Арк. 73.

16. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 5. – Арк. 1339.

17. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 12. – Арк. 219.

18. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 9 (1-485). – Арк. 478.

19. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 5. – Арк. 1324.

20. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 9. (1-485). – Арк. 321-322.

21. Там само. – Арк. 392.

22. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 8. – Арк. 1981.

23. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 9 (2062-2366). – Арк. 2275.

24. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 12. – Арк. 219.

25. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 9 (1-485). – Арк. 79-83.

26. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 12. – Арк. 220.

27. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 5. – Арк. 1349-1350; Т. 6. – Арк. 1631; Т. 9 (1-485). – Арк. 153-160.

28. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 9 (1-485). – Арк. 341.

29. Там само. – Арк. 337-343.
30. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 5. – Арк. 1349.
31. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 9 (1-485). – Арк. 99.
32. ДАОО. – Ф.П. 11. – Оп. 1. – Спр. 141. – Арк. 31-36; Ф.Р. 710. – Оп. 1. – Спр. 173. – Арк. 129-130.
33. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 9 (2062-2366). – Арк. 2280, 2284.
34. Там само. – Арк. 223.
35. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 12. – Арк. 249.
36. Там само. – Арк. 220-221.
37. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 3. – Арк. 659-660; Т. 4. – Арк. 939-940.
38. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 3. – Арк. 680.
39. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 7. – Арк. 1696.
40. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 4. – Арк. 1012.
41. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 6. – Арк. 1623.
42. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 12. – Арк. 267.
43. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 3. – Арк. 812-813; Т. 4. – Арк. 1042; Т. 9 (1-485). – Арк. 355-357; Т. 12. – Арк. 266.
44. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 11. – Арк. 341.
45. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 8. – Арк. 1986; Т. 12. – Арк. 269.
46. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 9. (1-485). – Арк. 270-271.
47. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 12. – Арк. 270.
48. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 3. – Арк. 726.
49. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 4. – Арк. 1126, 1147.

50. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 7. – Арк. 1708.
51. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 6. – Арк. 1553.
52. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 4. – Арк. 1148.
53. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 9 (2062-2366). – Арк. 2298.
54. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 12. – Арк. 231.
55. Там само. – Арк. 37.
56. Там само. – Арк. 38.
57. Там само. – Арк. 39.
58. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 9 (1-485). – Арк. 174-175.
59. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 12. – Арк. 211.
60. Масові політичні репресії на Миколаївщині в 20-30-ті роки ХХ століття. – С. 65.
61. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 1. – Арк. 36.
62. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 12. – Арк. 38-39.
63. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 1101-с. – Т. 2. – Арк. 494-495.
64. Масові політичні репресії на Миколаївщині в 20-30-ті роки ХХ століття. – С. 65-66.
65. Там само. – С. 66.
66. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 9 (2062-2366). – Арк. 2200.
67. Там само. – Арк. 2312-2315.
68. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 9. Додаток (1-17). – Арк. 1-4.
69. Масові політичні репресії на Миколаївщині в 20-30-ті роки ХХ століття. – С. 67.
70. Там само.
71. Там само.
72. Там само. – С. 67-68.
73. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 11. – Арк. 380.
74. Там само.
75. Там само. – Арк. 378-397.

76. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 12. – Арк. 1.
77. Там само. – Арк. 34.
78. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 10. – Арк. 71-82.
79. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 12. – Арк. 203.
80. Там само. – Арк. 204.
81. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 10. – Арк. 136-146.
82. Там само. – Арк. 258-264.
83. Там само. – Арк. 115-121.
84. Там само. – Арк. 26-39.
85. Там само. – Арк. 109-114, 122-128, 163-165, 173-174, 203-205, 206-216, 256-257, 279-281.
86. Там само. – Арк. 129-130, 131-133, 147-148, 233-235, 254-255, 285-287.
87. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 12. – Арк. 212-213.
88. Там само. – Арк. 274.
89. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 9. Додаток (1-6) – Арк. 1-6.
90. ДАМО. – Ф.Р. 5859. – Оп. 2. – Спр. 4807. – Арк. 39-40.
91. ДАМО. – Ф.Р. 1817. – Оп. 2. – Спр. 484. – Арк. 1-61.
92. ДАМО. – Ф.Р. 5859. – Оп. 2. – Спр. 4807. – Арк. 40.
93. Там само. – Арк. 4.
94. Там само. – Арк. 6-7.
95. Там само. – Арк. 8.
96. Там само. – Арк. 135.
97. Архів УСБУ в Миколаївській обл. – Спр. 11017-с. – Т. 12. – Арк. 2.
98. ДАМО. – Ф.Р. 5859. – Оп. 2. – Спр. 4807. – Арк. 135.

РОЗДІЛ 5. ВИСУНСЬКА І БАШТАНСЬКА РЕСПУБЛІКИ В ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ТА МИСТЕЦТВІ

1. Билай Л. Дети: взгляд сквозь время // Взгляд. – 2006. – 8 июня.
2. Раппепорт Г. Висунська народна республіка // Всесвіт. – 1927. – № 45. – С. 12-14.
3. Семенчук І.Р. Юрій Яновський: Життя і творчість. – К.: Радянська школа, 1990. – С. 230-231.

4. Юрій Яновський «І світ розчинено як двері» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrlit.vn.ua/article/346.html>.
5. <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
6. Яновський Ю.І. Дума про Британку // Твори: [в 5-ти т.] / Упоряд. К. Волинський. – М.: Острик; К.: Дніпро, 1983. – Т. 3. – С. 252-306.
7. Семенчук І.Р. Юрій Яновський. – С. 231.
8. Сірош А. Прототипи героїв Юрія Яновського // Вітчизна. – 1976. – № 9. – С. 216-217.
9. Сірош А. Хто прототипи героїв драми Ю. Яновського? // Народна трибуна. – 1979. – 7-9 серпня.
10. <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
11. Там само.
12. Сірош А. Прототипи героїв Юрія Яновського. – С. 217.
13. Семенчук І.Р. Юрій Яновський. – С. 232-233.
14. Стеценко Л. Дума про безсмертних / Юрій Яновський. Дума про Британку. – К.: Дніпро, 1967. – С. 10.
15. Там само. – С. 11.
16. Яновський Ю. Дума про Британку. – С. 256.
17. Семенчук І.Р. Юрій Яновський. – С. 235.
18. Петренко В. Кришталева «дума» // Літературна Україна. – 1983. – 3 листопада.
19. Яновський Ю. Дума про Британку. – С. 306.
20. Петренко В. «Кришталева «дума» // Літературна Україна. – 1983. – 3 листопада.
21. <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
22. <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
23. <http://www.kino-eatr.ru/kino/movie/8765/annot/>.
24. Зустріч з майстром [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litavgu.pp.net.ua/publ/1-1-0-17>.
25. Семенчук І.Р. Юрій Яновський. – С. 239.
26. http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/41051/.
27. Драч І. Щоб музика звучала... // Дзеркало тижня. – 2002. – 8-14 червня.
28. Сірош А. Республіка повсталих. – Одеса: Маяк, 1969.
29. Педанюк І. Буремні дні Баштанки // День за днем. – К.: Політвидав України, 1967. – С. 33-42.
30. Сизоненко О. Підняті обрії. – К.: Дніпро, 1971.
31. Блажко Е., Югов В. Степ і білі хмари Олександра Сизоненка. До ювілею письменника і публіциста // Дзеркало тижня. – 2003. – 20-26 вересня.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Котляр Ю.В.

**ВИСУНСЬКА І БАШТАНСЬКА
РЕСПУБЛІКИ
(до 90-ї річниці проголошення)**

Монографія

Редактор *Н. Савич*. Молодший редактор *М. Шевчук*.
Технічний редактор, комп'ютерна верстка, дизайн обкладинки *К. Дорофєєва*.
Друк *С. Волинець*. Фальцювальні-палітурні роботи *А. Грубкіна*.

Підп. до друку 21.10.2010 р.
Формат 60x84¹/₁₆. Папір офсет.
Гарнітура «Times New Roman». Друк ризограф.
Умовн. друк. арк. 5,35. Обл.-вид. арк. 4,29.
Тираж 300 пр. Зам. № 2736.

Видавець і виготовлювач: ЧДУ ім. Петра Могили.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: 8 (0512) 50-03-32, 8 (0512) 76-55-81, e-mail: vrector@kma.mk.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009 р.